

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Υλικές πτυχές της πρώιμης αλφαβητικής γραφής και ο ρόλος του
συμποσίου στην εκδήλωση του γραμματισμού**

Χριστίνα Βασδέκη

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ανδρέας Βλαχόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Άγγελος Ζάννης

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

**Material aspects of early alphabetic writing and the role of the
symposium in the event of literacy**

Περιεχόμενα

Πρόλογος	1
Συντομογραφίες	2
Περίληψη	5
Abstract	6
Εισαγωγή	7
<i>Δομή εργασίας</i>	8
Κεφάλαιο 1: Γραφή και υλικότητα	10
1.1. Ορισμός της υλικότητας και του υλικού πολιτισμού.....	10
1.2. Η υλικότητα της γραφής	13
<i>1.2.1. Επιλογή υλικών γραφής</i>	14
<i>1.2.2. Μέθοδοι/τρόποι γραφής αντικειμένων</i>	18
Κεφάλαιο 2: Το ελληνικό αλφάβητο	23
2.1. Το ελληνικό αλφάβητο: βασικά ζητήματα	23
<i>2.1.1. Προέλευση</i>	23
<i>2.1.2. Χρονολογία εισαγωγής</i>	24
<i>2.1.3. Τόπος εισαγωγής και μετάδοση</i>	27
<i>2.1.4. Ποικιλομορφία αλφαβήτων</i>	30
2.2. Τεχνογνωσία του αλφαβήτου.....	32
2.3. Αισθητική προσέγγιση των γραμμάτων.....	34
Κεφάλαιο 3: Ο Γραμματισμός	38
3.1. Ορισμός του γραμματισμού	38
3.2. Η εκδήλωση του αλφαριθμητισμού/γραμματισμού.....	40
<i>3.2.1. Ορισμός του γραμματισμού κατά την Εποχή του Σιδήρου</i>	41

3.3. Οι Εγγράμματοι	44
3.3.1. Αλφαριθμητισμός και κοινωνική διαστρωμάτωση	45
3.3.2. Ο γραφέας και ο αναγνώστης του κειμένου	46
3.4. Πρακτικές γραφής και ανάγνωσης	49
3.4.1. Τύπος κειμένου προς ανάγνωση: <i>scriptio continua</i> και σημεία στίξης.....	51
3.4.2. Είδη/τρόποι ανάγνωσης: σιωπηλή και μεγαλόφωνη ανάγνωση	52
Κεφάλαιο 4: Η συμβολή του συμποσίου στο γραμματισμό.....	55
4.1. Ορισμός του συμποσίου την Εποχή του Σιδήρου (11 ^{ος} -8 ^{ος} αι. π.Χ.).....	55
4.1.1. Τα ομηρικά δείπνα	59
4.1.2. Το <i>marzéah</i>	60
4.2. Εκφάνσεις του γραμματισμού στο συμπόσιο	62
4.2.1. Επιγραφές ιδιοκτησίας	62
4.2.2. Τύπος πρόληψης κλοπής	63
4.2.3. Η «επιδέξια»	65
4.2.4. Άλλα συμποτικά παιχνίδια	67
4.2.5. Συμπόσιο και αλφάβητο	72
Συμπεράσματα	74
Βιβλιογραφία	77
Εικόνες.....	90

Πρόλογος

Ο τίτλος της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι «Υλικές πτυχές της πρώιμης αλφαβητικής γραφής και ο ρόλος του συμποσίου στην εκδήλωση του γραμματισμού», η συγγραφή της οποίας πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η επιλογή του θέματος έγινε με βάση τα προσωπικά επιστημονικά μου ενδιαφέροντα που αφορούν κυρίως την αρχαιομετρία και τη μελέτη της υλικής υπόστασης των αρχαιολογικών αντικειμένων. Προς αυτή την κατεύθυνση με οδήγησε και το μεταπτυχιακό σεμινάριο «οι Κοινωνίες του Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου». Το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας θεωρώ πως είναι ιδιαίτερης σημασίας, καθώς η πρώιμη αλφαβητική γραφή προσεγγίζεται με ένα διαφορετικό τρόπο, με τη βαρύτητα να δίνεται στην υλικότητα της και όχι στα γλωσσικά/επιγραφικά χαρακτηριστικά της.

Πριν από την παρουσίαση των σχετικών αποτελεσμάτων, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω δημόσια τις ευχαριστίες μου σε όσους με στήριξαν κατά τη διάρκεια της μελέτης μου. Πρώτα από όλα, ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα της μεταπτυχιακής μου εργασίας, επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας κα. Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, για την εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό μου, την πολύτιμη καθοδήγησή της, τις εμπειριστατωμένες επιστημονικές της υποδείξεις και για τον χρόνο που μου αφιέρωσε στην εκπόνηση της εργασίας, καθώς ήταν μεγάλη τιμή για εμένα η συνεργασία μας. Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω προς τον καθηγητή της Προϊστορικής Αρχαιολογίας κ. Ανδρέα Βλαχόπουλο και τον επίκουρο καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας και Επιγραφικής κ. Άγγελο Ζάννη για την τιμή που μου έκαναν με τη συμμετοχή τους στην τριμελή εξεταστική επιτροπή, καθώς και για τις παρατηρήσεις και τις επιστημονικές επισημάνσεις τους, τις οποίες έλαβα υπόψιν μου και τις ενσωμάτωσα στην τελική μορφή της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς την οικογένεια μου για την αγάπη και την αμέριστη οικονομική συμπαράσταση, που μου προσφέρουν σε όλη τη διάρκεια των μέχρι τώρα σπουδών μου.

Συντομογραφίες

Aegean Studies	<i>Aegean Studies</i>
Aegaeum	<i>Aegaeum: Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège</i>
AIAR	<i>Albright Institute of Archaeological Research in Jerusalem</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
APA	<i>American Philological Association.</i>
Antiquity	<i>Antiquity: A Quarterly Review of Archaeology</i>
Archaeometry	<i>Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University</i>
Arethusa	<i>Arethusa, Johns Hopkins University</i>
ASOR	<i>American Schools of Oriental Research</i>
BMR	<i>British Museum Research Publication</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies of University of London</i>
CCJ	<i>Cambridge Classical Journal</i>
ClAnt	<i>Classical Antiquity</i>
CQ	<i>The Classical Quarterly</i>
CA	<i>Colloquia Antiqua</i>
CSSH	<i>Comparative Studies in Society and History,</i>
Cult.Hist.Ans. Near East	<i>Cultures and History of the Ancient Near East Series</i>
Hesperia	<i>Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
IEJ	<i>Israel Exploration Journal</i>
JAnS	<i>Journal for Ancient Studies</i>

J.AnthRes	<i>Journal of Anthropological Research</i>
J. Archaeol. Method Theory	<i>Journal of archaeological method and theory</i>
Kadmos	<i>Kadmos: Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik</i>
AntCl	<i>L'Antiquité Classique</i>
MeditArch	<i>Mediterranean Archaeology: Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World</i>
MonAnt	<i>Monumenti antichi</i>
NEA	<i>Near Eastern Archaeology</i>
PloS One	<i>Plos one</i>
ProgEduc	<i>Progress in Education</i>
RT	<i>The Reading Teacher</i>
Univ. Psychol	<i>Universitas Psychologica</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Άλλες συντομογραφίες:

αι.	<i>αιώνας</i>
βλ.	<i>βλέπε</i>
EAM	<i>Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο</i>
Εικ.	<i>εικόνα</i>
ενότ.	<i>ενότητα</i>
επιμ.	<i>επιμέλεια</i>
ed(s)	<i>edited by</i>
fig.	<i>figure</i>

κ.ά. και άλλοι

μτφρ. μετάφραση

ραψ. ραψωδία

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία με αντικείμενο μελέτης τις «Υλικές πτυχές της Πρώιμης αλφαβητικής γραφής και ο ρόλος του συμποσίου στην εκδήλωση του γραμματισμού», ερευνά την υλικότητα και κατ' επέκταση τις υλικές πτυχές της αλφαβητικής γραφής κατά την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}- 8^{ος} αι. π.Χ.), καθώς και πως το συμπόσιο, τόσο μέσω των αγγείων, όσο και μέσω των συμποτικών αγώνων με βασικό στοιχείο την γραφή, συνέβαλε στην ανάπτυξη και διάδοση του γραμματισμού, η έννοια του οποίου αναλύεται επίσης διεξοδικά. Η εργασία επικεντρώνεται στην προσέγγιση της γραφής ως πολιτιστική πρακτική, αλλά και ως μέρος του υλικού πολιτισμού ο οποίος συμβάλει στην ανακατασκευή του αρχαιολογικού παρελθόντος. Επιπλέον, η τεχνολογία της κεραμικής είναι σταθερά ενσωματωμένη στα ευρύτερα περιβαλλοντικά, τεχνολογικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά πλαίσια και πρακτικές και η πράξη της γραφής συμβάλλει στη διερεύνηση των πτυχών παραγωγής και κατανάλωσης (*chaîne opératoire*). Οι πρακτικές γραφής και ανάγνωσης την εποχή αυτή, αποκαλύπτουν στοιχεία τόσο για τον τρόπο που οι άνθρωποι έβλεπαν την γραφή, όσο και για την κοινωνική διάσταση του γραμματισμού. Τέλος, η γραφή αν και μπορεί να θεωρηθεί ως μία τεχνολογία και μία τεχνολογική πρόοδος, δεν είναι δυνατό να αφομοιωθεί σε αυτό το πρωταρχικό στάδιο εξ ολοκλήρου από τις τοπικές κοινότητες, καθώς απαιτείται ένα κατάλληλο πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο η γραφή και κατ' επέκταση ο γραμματισμός μπορεί να εξυπηρετήσει κάποιον αισθητά χρήσιμο σκοπό. Ένα τέτοιο πλαίσιο αποτέλεσε το συμπόσιο. Συμπερασματικά, αυτό που προκύπτει είναι ότι η γραφή είναι άμεσα συνυφασμένη με τον υλικό πολιτισμό και αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την κατανόηση τόσο των ίδιων των αντικειμένων, όσο και των πολιτιστικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των κοινωνιών της Εποχής του Σιδήρου.

Λέξεις-κλειδιά: υλικότητα, γραφή, αλφάβητο, γραμματισμός, συμπόσιο

Abstract

This diploma thesis, which studies the "Material aspects of Early Alphabetic writing and the role of the symposium in the event of literacy", investigates the materiality and consequently the material aspects of alphabetic writing during the Iron Age (11th-8th centuries BC), as well as how the symposium, both through the vases and the sympotic games with writing as a key element, contributed to the development and dissemination of literacy, the concept of which is also thoroughly analyzed. The thesis approaches writing as a cultural practice, but also as part of material culture which contributes to the reconstruction of the archaeological past. Moreover, ceramic technology is firmly embedded into broader environmental, technological, economic, social, political, and ideological contexts and practices, and the practice of writing contributes to the exploration of aspects of production and consumption (*chaîne opératoire*). Writing and reading in this era reveal how people viewed writing as well as the social dimension of literacy. Finally, although writing can be seen as a technology and a technological advancement, it cannot be assimilated at this primary stage entirely by local communities, as it requires an appropriate cultural environment in which writing and thus literacy can be set for some noticeably useful purpose. One such framework was the symposium. In conclusion, what emerges is that writing is directly intertwined with material culture and is an essential element for understanding both the objects themselves and the cultural and social characteristics of Iron Age societies.

Keywords: materiality, writing, alphabet, literacy, symposium

Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει την γραφή ως μορφή του υλικού πολιτισμού, καθώς και πώς ο θεσμός του συμποσίου αποτέλεσε καθοριστικό πολιτιστικό παράγοντα ανάπτυξης του γραμματισμού. Μέσα από την εξέταση των «υλικών πτυχών» της γραφής, όπως οι ιδιότητες (φυσικές και τεχνητές) των υλικών, την επιλογή τεχνολογιών παραγωγής, τα σχήματα των αγγείων, καθώς και την αισθητική προοπτική των γραμμάτων προσεγγίζεται η υλικότητα της γραφής. Μέσω της ανάλυσης των παραπάνω ζητημάτων προκύπτει ότι η γραφή είναι θεμελιωδώς υλική, αλλά και ότι συγκροτείται μέσω των υλικών πρακτικών. Επιπλέον, η μελέτη των υλικών πτυχών της γραφής στοχεύει στην αντίληψη αυτής πέρα των γλωσσολογικών και επιγραφικών χαρακτηριστικών και εννοιών της. Ως εκ τούτου, δε δίνεται έμφαση στις γλωσσικές και σημασιολογικές έννοιες των γραφικών σημείων, αλλά στην υλική τους υπόσταση και στους τρόπους με τους οποίους αυτή σχετίζεται με τους δημιουργούς και τους χρήστες. Με αυτόν τον τρόπο εστιάζει τόσο στο αρχαιολογικό πλαίσιο του αντικειμένου, όσο και στο ευρύτερο πολιτιστικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι γραπτές επιφάνειες.

Επιπρόσθετα, η ανάλυση του γραμματισμού και της εκδήλωσης του φαινομένου αυτού κατά την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.), καθώς και των πρακτικών γραφής και ανάγνωσης, της τεχνογνωσίας του αλφαβήτου, αλλά και των εγγράμματων, προσφέρει πολύτιμα στοιχεία σχετικά με το κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο ανάπτυξης της γραφής, συνδυάζοντας παράλληλα και τεχνικά/πρακτικά ζητήματα αυτής. Ακόμη, μέσω του θεσμού του συμποσίου, διαφωτίζεται ο σημαντικός ρόλος του στην ανάπτυξη και εξέλιξη του γραμματισμού, τόσο με την συμμετοχή σε αγώνες με παιδευτικό περιεχόμενο, όσο και με την εμφάνιση χαραγμάτων και επιγραφών πάνω στα αγγεία. Τέλος, η παρούσα μελέτη καλύπτει χρονικά την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.) και αφορά τον ελλαδικό χώρο ευρύτερα με παραδείγματα από τη Μακεδονία, την Αττική τα νησιά του Αιγαίου κι αλλού.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος «γραμματισμός» που χρησιμοποιείται στη παρούσα μελέτη μεταφράζεται από τον αγγλικό όρο «literacy» και έχει τη σημασία του «αλφαβητισμού». Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι ο όρος αυτός δεν υφίσταται την

εξεταζόμενη περίοδο και στην προκειμένη περίπτωση δε νοείται με την έννοια ενός καθιερωμένου και ευρέως διαδεδομένου τρόπου ανάγνωσης και γραφής. Επιπλέον, ο όρος «συμπόσιο» μεταφράζει κυρίως τον όρο «feasting» και παραπέμπει στις πρώιμες μορφές του συμποσίου και όχι στο ανακεκλιμένο συμπόσιο της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου.

Δομή εργασίας

Η εργασία χωρίζεται σε τέσσερα βασικά κεφάλαια, και χωρίζεται σε επιμέρους υποενότητες. Στο πρώτο κεφάλαιο συζητείται το ζήτημα της υλικότητας και ευρύτερα του υλικού πολιτισμού μέσα από το πρίσμα της γραφής. Στην πρώτη ενότητα θα γίνει προσπάθεια να οριστεί η έννοια της υλικότητας στην επιστήμη της αρχαιολογίας, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε ανθρωπολογικό και πρακτικό επίπεδο. Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά στα διαθέσιμα υλικά της Εποχής του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.), δηλαδή στο μέσο αποτύπωσης των γραμμάτων, καθώς και στις βασικές ιδιότητες αυτών. Πέρα από τα παραπάνω, θα γίνει μία συσχέτιση μεταξύ του υλικού και του κειμένου/γραφής, μέσω διάφορων πτυχών, όπως οι τεχνολογίες, οι ιδιότητες, οι διαδικασίες παραγωγής, η τυπολογία και η λειτουργικότητα των υλικών, κυρίως όσον αφορά τα αγγεία. Τέλος, θα γίνει λόγος για τις μεθόδους/τρόπους απεικόνισης πάνω στο αντικείμενο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο τίθενται βασικά ζητήματα σχετικά με το ελληνικό αλφάβητο, όπως η προέλευση, η χρονολογία και ο τόπος εισαγωγής και μετάδοσης. Ακόμη, θα αναλυθεί ο τρόπος εκμάθησης του αλφαβήτου, δηλαδή η τεχνογνωσία, ενώ παράλληλα θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση σε ότι αφορά την αισθητική των γραμμάτων σε σχέση και με την αποτύπωσή τους πάνω στο εκάστοτε αντικείμενο.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται σφαιρικά λόγος για το φαινόμενο του γραμματισμού την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.). Πιο συγκεκριμένα, αφού προσδιοριστεί η έννοια του γραμματισμού την εποχή αυτή, αναλύονται επιμέρους τόσο οι πρακτικές ανάγνωσης και γραφής, όσο και η ταυτότητα του αναγνώστη και του γραφέα, ενώ παράλληλα τίθεται και το θέμα των εγγράμματων. Επιπλέον, εξετάζεται το κείμενο ως προς τον τύπο, την μορφή και την λειτουργία του πάνω στα αντικείμενα, καθώς επίσης και η σχέση του με την υλικότητα ευρύτερα.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται η συμβολή του συμποσίου στην εκδήλωση του γραμματισμού. Πιο αναλυτικά, ορίζεται η έννοια του συμποσίου την Εποχή του

Σιδήρου, καθώς ακόμη και οι ομοιότητές του με το *marzéah*, στην Εγγύς Ανατολή. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο συμπόσιο στα Ομηρικά Έπη, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζεται η κοινωνική ταυτότητα των συμμετεχόντων. Πέρα από τα παραπάνω, γίνεται ανάλυση των εκφάνσεων της γραφής και κατ' επέκταση του γραμματισμού μέσα στο συμπόσιο, διερευνώντας τους τύπους ιδιοκτησίας, τα ζητήματα κλοπής, τον θεσμό της επιδέξιας και άλλα συμποτικά παιχνίδια με επίκεντρο την γραφή και τον λόγο. Συμπερασματικά, αυτό που προκύπτει είναι ότι η μελέτη της υλικότητας της γραφής αποτελεί απαραίτητο εργαλείο για την κατανόηση των πολιτιστικών, κοινωνικών και οικονομικών πτυχών των αρχαίων κοινωνιών και ότι το συμπόσιο ως πολιτιστικό πλαίσιο συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη του γραμματισμού.

Κεφάλαιο 1: Γραφή και υλικότητα

1.1. Ορισμός της υλικότητας και του υλικού πολιτισμού

Οι αρχαιολόγοι βασίζονται κατά κύριο λόγο στη μελέτη των υλικών αντικειμένων και κατ' επέκταση του υλικού πολιτισμού. Ωστόσο, δεν είναι δυνατό να δοθεί ένας πλήρης ορισμός της υλικότητας στην αρχαιολογία. Αυτό συμβαίνει διότι η υλικότητα αποτελεί ένα διεπιστημονικό πεδίο και ως εκ τούτου μπορεί να προσανατολιστεί προς ποικίλες κατευθύνσεις. Η αξιοποίηση προσεγγίσεων από πολλούς τομείς έρευνας συμβάλλει σε μία πληρέστερη εικόνα μελέτης της πολυδιάστατης έννοιας της υλικότητας¹.

Ως «υλικότητα» μπορεί να οριστεί όλος ο υλικός πολιτισμός ο οποίος δημιουργείται από τον άνθρωπο, αλλά και αντίστροφα, ο υλικός πολιτισμός ο οποίος δημιουργεί τον άνθρωπο καθορίζοντας τον τρόπο που βιώνει την πραγματικότητα και δημιουργεί ταυτότητες. Ωστόσο, η έννοια της «υλικότητας», μπορεί να αναφέρεται είτε σε συγκεκριμένα υλικά αντικείμενα, είτε στην υλική ύπαρξη του κόσμου γενικότερα. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί ότι δεν αφορά την ταυτότητα του ανθρώπου, αλλά αυτό που μοιράζεται αναπόφευκτα τόσο με άλλες μορφές ζωής, όσο και με υλικές οντότητες κάθε είδους. Αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, αλλά και αντικείμενα κατασκευασμένα από τον άνθρωπο. Όσον αφορά την ταυτότητα, αυτή κατασκευάζεται ενεργά από την υλικότητα, μέσω της διαμόρφωσης οικιών και ιερών, της παραγωγής κεραμικής κ.ά. Καθώς ο υλικός κόσμος μετασχηματίζεται αλλάζει και η βασική δομή της αντίληψης αυτού. Η υλική πραγματικότητα γύρω μας διαμορφώνει τόσο τις συνήθειες, όσο και τους κοινωνικούς κανόνες. Με αυτόν τον τρόπο, όταν αλλάζει ο υλικός πολιτισμός, αλλάζουν και οι άνθρωποι, καθώς αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα, τη φύση και το σώμα με διαφορετικούς τρόπους, επηρεάζοντας ενεργά την κατασκευή της ταυτότητας, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα².

Προσεγγίζοντας το ζήτημα από ένα πιο ανθρωπολογικό πρίσμα, μπορεί να ειπωθεί ότι ο άνθρωπος είναι ο ίδιος μία υλική οντότητα. Επομένως, η υλικότητα και ο πολιτισμός δεν είναι ούτε ταυτόσημες έννοιες, ούτε όμως σαφώς διακριτές και παραμένουν άρρηκτα

---

¹ Hollenback & Schiffer 2012, 1.

² Fernández-Götz 2019, 437-438.

συνδεδεμένες³. Σύμφωνα με τον Jones, η έννοια του υλικού πολιτισμού και κατ' επέκταση της υλικότητας, έχει διττή λειτουργία. Αφενός, οι υλικές ιδιότητες του περιβάλλοντος επηρεάζουν ενεργά τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές, χρησιμοποιούνται, συμβολίζονται και εντάσσονται στα έργα των ανθρώπων. Αφετέρου, προωθεί μια ιστορική προοπτική στις διαδικασίες της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και περιβάλλοντος⁴. Ωστόσο, δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται το υλικό περιβάλλον ως μια αποκλειστικά ανθρώπινη συμπεριφορά, αφού τα υλικά είναι αυτά που περιορίζουν ή επιτρέπουν την ανθρώπινη δραστηριότητα⁵.

Πέρα από την ανθρωπολογία, ο υλικός πολιτισμός αφορά και τη συμπεριφορική αρχαιολογία. Η συμπεριφορική αρχαιολογία προσπαθεί μέσα από την μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, να κατανοήσει τις αλληλεπιδράσεις ανθρώπων και τεχνολογίας σε όλες τις κλίμακες, μελετώντας τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και υλικού πολιτισμού, ενώ παράλληλα εξετάζει την αλληλεξάρτηση της κοινωνίας με την τεχνολογία και τα αντικείμενα⁶. Η «υλικότητα» είναι ένας όρος ο οποίος προσεγγίζει περισσότερο την έννοια του υλικού πολιτισμού, λόγω της συνεχιζόμενης ροής της και του πολυδιάστατου χαρακτήρα της, σε αντίθεση με τον όρο «υλικός κόσμος», ο οποίος φαίνεται να έχει μία πιο στατική σημασία. Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια του υλικού πολιτισμού πρέπει να καλύπτει τόσο τις εξαρτημένες (υλικές), όσο και τις ανεξάρτητες (ζωτικές) σχέσεις, καθώς και τις αλληλεξαρτώμενες ιδιότητες αντικειμένων και ανθρώπων⁷.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι υπάρχει μία σύγχυση μεταξύ της σχέσης «πολιτισμού» και «υλικότητας», καθώς πολλές φορές η έννοια του «πολιτισμού» στην ανθρωπολογία είναι εκείνη που ορίζει την ιδιαιτερότητα του ανθρώπου ως είδους, καθώς και τις διαφορές μεταξύ των ανθρώπινων ομάδων, μέσω της γλώσσας, τη χρήση συμβόλων και γενικότερα ένα ευρύ φάσμα πεποιθήσεων, τα οποία μπορούν να αποκτηθούν μέσω της συμμετοχής σε μία κοινωνική ομάδα⁸. Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι σύμφωνα με τον ορισμό της υλικότητας, τα υλικά ή φυσικά συστατικά του περιβάλλοντος και οι κοινωνικές

---

³ McLean 2015, 765. Για την υλικότητα βλ. επίσης Harris 2014, 14-15. Fahlander 2008, 129-131.

⁴ Jones 2004, 330.

⁵ Jones 2004, 330-331. (Για εκτεταμένη συζήτηση αυτής της έννοιας, βλ. Jones 2002).

⁶ Hollenback & Schiffer 2012, 4-5.

⁷ Knappett 2012, 188-207. Knappett 2014, 4702.

⁸ McLean 2015, 765-766.

πρακτικές που εφαρμόζονται σε αυτό το περιβάλλον είναι αμοιβαίες και έτσι ο υλικός κόσμος και οι κοινωνικές πρακτικές που λαμβάνουν χώρα σε αυτόν, είναι αδιαίρετα⁹.

Επιπλέον, μέσω ενός συνόλου μεθοδολογιών και επιστημονικών κλάδων, όπως η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η γεωγραφία, αλλά και η ιστορία και η ιστορία της τέχνης, γίνεται σαφέστερη η σχέση αντικειμένου-ανθρώπου σε πολλές περιόδους και τόπους¹⁰. Στη σχέση πολιτισμού-υλικότητας συμβάλει και η πειραματική αρχαιολογία, μέσω της οποίας γίνεται προσπάθεια βιωματικής αναπαράστασης του παρελθόντος¹¹. Συνοψίζοντας, η ανάπτυξη μεθοδολογιών για τη μελέτη της υλικότητας μπορούν να συμπληρώσουν τις θεωρητικές προσεγγίσεις του θέματος¹². Οι ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις, τα συστήματα πεποιθήσεων και οι πολιτισμοί απαιτούν στενούς δεσμούς με τα αντικείμενα. Τα αντικείμενα δεν είναι μόνο εργαλεία επιβίωσης. Αντίθετα, η κατασκευή, η χρήση, η απόρριψη και η επαναχρησιμοποίηση τεχνουργημάτων είναι απαραίτητες διεργασίες, καθώς παρέχουν τα πλαίσια για κοινωνική αλληλεπίδραση, ανάπτυξη και μεταφορά γνώσης, ενώ παράλληλα παράγουν αγαθά που συμβάλουν τόσο στη φυσική, όσο και στην πολιτιστική επιβίωση¹³.

---

⁹ Jones 2004, 330.

¹⁰ Knapett 2014, 4703-4706.

¹¹ Η πειραματική αρχαιολογία είναι ένας επιστημονικός κλάδος που ασχολείται με τη διενέργεια προσεκτικά ελεγχόμενων πειραμάτων για να ελέγξει αρχαιολογικές υποθέσεις για την λειτουργία αρχαίων τεχνικών και πρακτικών. Μέσω της πειραματικής μεθόδου, οι αρχαιολόγοι ανακατασκευάζουν απομμήσεις αρχαίων αντικειμένων χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τεχνικές γνωστές στην εκάστοτε εποχή. (<https://artextiles.org/el/content/%CF%80%CE%B5%-CE%B9%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%B1-0> Ανακτήθηκε 9/10/22). Βλ. επίσης Hollenback & Schiffer 2012, 6-7.

¹² Knapett 2014, 4706.

¹³ Hollenback & Schiffer 2012, 2.

1.2. Η υλικότητα της γραφής

Οι πρακτικές γραφής σχετίζονται άμεσα από τα υλικά και τις ιδιότητές τους, σε συνδυασμό βέβαια με τις πολιτιστικές γνώσεις για ένα δεδομένο σύστημα σήμανσης/γραφής, αλλά και τις συμβάσεις παραγωγής κειμένου και νοήματος, τόσο για τον δημιουργό, όσο και για το προοριζόμενο κοινό¹⁴. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι τα υλικά και κατ' επέκταση οι επιφάνειες μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο ως χώροι γραφής μέσω της σωματικής δράσης, καθώς επίσης και να αναγνωριστούν ως ενεπίγραφα μόνο μέσω της αισθητηριακής αντίληψης, γίνεται σαφής η χρησιμότητα μιας υλικής προσέγγισης της γραφής (**Εικ. 1**). Ως εκ τούτου, προσεγγίζοντας την γραφή από μία υλική σκοπιά, θα πρέπει να γίνει σύνδεση του υλικού και με άλλες παραμέτρους, όπως τον πιθανό γραφέα, τον αναγνώστη, αλλά και οτιδήποτε θα μπορούσε να συσχετισθεί τόσο με την παραγωγή του κειμένου, όσο και με την χρήση του¹⁵. Σε αυτό το πλαίσιο και σύμφωνα με τον Goody, η γραφή —η οποία αποτελεί ουσιαστικό συστατικό των κοινωνιών—, υποδηλώνει μια ποιοτική αλλαγή που μετασχηματίζει τη σχέση των ανθρώπων με τον κόσμο, καθώς αποτελεί μία μορφή αναπαράστασης, χρησιμοποιώντας αφηρημένα σημάδια τα οποία εφευρέθηκαν από τον άνθρωπο¹⁶.

Η γραφή και κατ' επέκταση το κείμενο, είναι άμεσα συνυφασμένα με την υλικότητα, καθώς για να παραχθούν χρειάζονται μία επιφάνεια, η επιλογή της οποίας καθορίζεται τόσο από τις υλικές της ιδιότητες, όσο και από το είδος του κειμένου που πρόκειται να γραφεί σε αυτήν. Αυτό που γίνεται αντιληπτό, από τα σωζόμενα αγγεία που έχουν βρεθεί, είναι ότι στον πρώιμο ελλαδικό χώρο επιλέγονταν συνήθως για να γραφούν τα μικρότερα σε μέγεθος αγγεία (κυρίως αγγεία πόσης). Μεγάλα αγγεία εγγράφονταν σπάνια, με εξαίρεση τους αμφορείς μεταφοράς¹⁷. Αυτή η υπεροχή των αγγείων πόσης και των αμφορέων μεταφοράς υποδεικνύει ότι οι γραφείς προτιμούσαν συνήθως αγγεία που ήταν πιο εύκολο να μετακινηθούν, είτε λόγω του μεγέθους τους, είτε λόγω της πρωταρχικής λειτουργίας τους¹⁸.

---

¹⁴ Piquette & Whitehouse (eds.) 2013, 2-3. Ingold 2007, 4-7.

¹⁵ Piquette & Whitehouse (eds.) 2013, 1-15.

¹⁶ Goody 2001, 182-183.

¹⁷ Kotsonas 2022, 187.

¹⁸ Pappas 2017, 289-290.

1.2.1. Επιλογή υλικών γραφής

Ο όρος «υλικό» αναφέρεται στο υλικό/επιφάνεια που αποτελείται από γραπτά σημάδια, ωστόσο δεν πρόκειται μόνο για ένα μέσο αποτύπωσης της γραφής. Το υλικό συμμετέχει στην κατασκευή εννοιών, από την κατασκευή τεχνουργημάτων και τις τεχνικές μετασχηματισμού της επιφάνειας—στα οποία δημιουργούνται γραπτά σημάδια—ως στους τρόπους με τους οποίους αυτά τα φυσικά αντικείμενα ενσωματώθηκαν σε μεταγενέστερες δραστηριότητες, από την ανάγνωση και την εμφάνιση τους, έως την απόρριψη ή την εναπόθεση¹⁹. Τα περισσότερα αντικείμενα που φέρουν κάποιο εγχάρακτο σημάδι τον 8^ο και τον 7^ο αι. π.Χ., είναι πήλινα αγγεία, ενώ ενεπίγραφα αντικείμενα από άλλα υλικά, όπως λίθο, μέταλλο ή ευπαθή/φθαρτά υλικά, αντιπροσωπεύονται επαρκώς από τον 6^ο αι. π.Χ. και έπειτα²⁰. Η σπανιότητα των πρώιμων ελληνικών ενεπίγραφων ευρημάτων, καθώς και η αποσπασματική επιγραφική πρακτική έχουν προκαλέσει εν μέρει προβληματισμό σχετικά με την αντιπροσωπευτικότητα του έως σήμερα διαθέσιμου υλικού²¹.

Η μελέτη των αρχαιολογικών υλικών γραφής περιλαμβάνει κάτι πολύ περισσότερο από την απλή φυσική διάσταση της υλικότητας. Πιο συγκεκριμένα, αφορά την διεξαγωγή μίας τεχνολογικής ανάλυσης η οποία περιέχει τις διαδικασίες, τις δεξιότητες, τις πρώτες ύλες και τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ενός κεραμικού (και όχι μόνο) αντικειμένου²². Η *chaîne opératoire* (λειτουργική ακολουθία), είναι μία θεωρητική προσέγγιση η οποία αντιπροσωπεύει την πορεία ζωής ενός αντικειμένου από την προμήθεια των πρώτων υλών έως και κάθε στάδιο κατασκευής, χρήσης, κατανάλωσης, διάδοσης, ανταλλαγής, επαναχρησιμοποίησης και απόρριψής του²³. Είναι δηλαδή μια σειρά ενεργειών που φέρουν ένα πρωτογενές υλικό από τη φυσική του κατάσταση σε μια τεχνητή/κατασκευασμένη. Με τον τρόπο αυτό μελετάται ο κοινωνικός και τεχνολογικός αντίκτυπος των υλικών και κατ' επέκταση των αντικειμένων, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν ως εργαλεία επικοινωνίας που εφαρμόζονται μέσω των ανθρώπινων σχέσεων

---

¹⁹ Piquette & Whitehouse (eds.) 2013, 2-3.

²⁰ Για τα υπόλοιπα υλικά βλ. ενδεικτικά: Osborne 2010, 242. Johnston 2017, 378. Jeffery 1990, 58-63. Powell 1991, 181-82. Thomas 1992, 57. Harris 2014, 11-16. Whittaker 2013, 109-113. Sarri 2017, 72-86. Βλ. επίσης Tilley 2004.

²¹ Kotsonas 2022, 169-170.

²² Santacreu 2014, 52.

²³ Για το *chaîne opératoire* και τα διαδικαστικά στάδια αναλυτικά βλ. Hollenback & Schiffer 2012, 6-7. Roux 2017 [10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.8](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199681532.013.8) Ανακτήθηκε 23/2/23. Gosselain 2011, 243-260.

και συνδέονται με προσωπικές και ομαδικές ταυτότητες²⁴. Με άλλα λόγια, είναι μία σημαντική μέθοδος για την προσέγγιση πολλών πτυχών, όπως η οργάνωση της κεραμικής παραγωγής, οι τεχνολογικές αλλαγές, η μετάδοση της τεχνογνωσίας, καθώς και οι ιδιότητες των τελικών προϊόντων²⁵.

Επιπλέον, η αρχαιομετρική ανάλυση σε συνδυασμό με την μελέτη της τυπολογίας των κεραμικών, συμβάλλουν στον εντοπισμό της συσχέτισης της τεχνολογικής επιλογής με τις φυσικές ιδιότητες των υλικών και των αντικειμένων (**Εικ. 2-3**). Λαμβάνοντας υπόψιν ότι κάθε τεχνολογία έχει έναν συγκεκριμένο αριθμό δυνατοτήτων που αντικατοπτρίζονται στα χαρακτηριστικά των αντικειμένων θα μπορούσαν να συσχετιστούν ορισμένες τεχνολογικές επιλογές με τον τρόπο ζωής, καθώς και με συγκεκριμένες δραστηριότητες. Επιπρόσθετα, η μελέτη του κεραμικού υλικού από έναν συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο, επιτρέπει την τοποθέτηση σε συγκεκριμένα λειτουργικά πλαίσια, ενώ παράλληλα συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση της λειτουργικής πολυπλοκότητας που εμπλέκεται στις διαδικασίες παραγωγής, χρήσης και εναπόθεσης. Για την επίτευξη των παραπάνω, είναι απαραίτητο να μελετηθούν κεραμικά σύνολα τα οποία μπορούν να τοποθετηθούν σε συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο. Δηλαδή, η μελέτη των υλικών και η συσχέτισή τους με τεχνολογικές επιλογές θα πρέπει να γίνεται σε σχέση με καθιερωμένα στρωματογραφικά πλαίσια προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα κεραμικά δείγματα που αναλύονται σχετίζονται με την ίδια χρονολογική περίοδο και ανήκουν στην ίδια πολιτιστική ομάδα²⁶. Θα πρέπει ωστόσο τα εν λόγω αγγεία να διατηρούν σημαντικό μέρος τους, καθώς και να είναι δυνατή η αρχαιομετρική τους ανάλυση²⁷.

Συμπερασματικά, όλες οι τεχνικές, τα υλικά και οι παράγοντες που εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα στην παραγωγή ενός αντικειμένου, είναι στενά συνδεδεμένες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα όλες οι αλλαγές που πραγματοποιούνται σε ένα συγκεκριμένο στάδιο να προκαλούν αλλαγές και στο επόμενο. Κάθε τεχνολογία περιλαμβάνει μια πολύπλοκη

---

²⁴ Jones 2004, 333. Lemonnier 1986, 181. David & Kramer 2001, 140. Hollenback & Schiffer 2012, 2-7.

²⁵ Santacreu 2014, 52-53.

²⁶ Santacreu 2014, 180.

²⁷ Santacreu 2014, 177-178.

αλληλεπίδραση ενεργειών που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια των διαφόρων σταδίων κατασκευής, χρήσης και συντήρησης του υλικού πολιτισμού²⁸.

Πέρα από τα παραπάνω, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι οι τεχνικές και τα υλικά που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή κεραμικών αντικειμένων σχετίζονται και με τις επιλογές των αγγειοπλαστών. Μέσα από αυτές τις επιλογές, οι αγγειοπλάστες καθορίζουν τις ιδιότητες των αντικειμένων που παράγουν. Πιο συγκεκριμένα, η παραγωγή κάθε αγγείου απαιτεί από τον αγγειοπλάστη να κάνει μια σειρά από επιλογές, όπως πιθανές πρώτες ύλες, εργαλεία και τεχνικές. Με αυτή την έννοια κάθε αγγείο είναι το μοναδικό αποτέλεσμα μιας σειράς επιλογών μεταξύ εναλλακτικών τεχνικών²⁹. Η κεραμική δηλαδή σχετιζόταν με τα πρότυπα, καθώς και με τους στόχους που επιδίωκαν σε ένα δεδομένο λειτουργικό, κοινωνικό, οικονομικό, συμβολικό και ιδεολογικό πλαίσιο³⁰. Επιπρόσθετα, οι τεχνικές αποτελούν το πρώτο και κυριότερο στάδιο στο οποίο κωδικοποιούνται οι τεχνολογικές διαδικασίες και αναπτύσσονται οι τεχνολογικές συμπεριφορές, ενώ παράλληλα, συνδέουν τον άνθρωπο με το τέχνηργο και το υλικό. Συνοπτικά λοιπόν, οι τεχνικές είναι ένα σύνολο διαδικασιών που χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους για την κατασκευή αντικειμένων από μια σειρά υλικών³¹.

Ωστόσο, η λέξη «επιλογή» υποδηλώνει κάποια ελεύθερη βούληση. Αυτό σημαίνει ότι πιθανές εναλλακτικές τεχνικές απορρίφθηκαν με σκοπό να χρησιμοποιηθούν οι συγκεκριμένες τεχνικές που επιλέχθηκαν. Τις περισσότερες φορές δεν είναι δυνατό να αναγνωριστεί ένα άτομο που κάνει μία συγκεκριμένη επιλογή τεχνικής, αλλά μία ομάδα ή ακόμα και μια ολόκληρη κοινωνία³². Ο όρος «τεχνολογική επιλογή» χρησιμοποιείται για την μελέτη του κοινωνικού και περιβαλλοντικού πλαισίου μιας τεχνολογικής παράδοσης ή τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη του υλικού πολιτισμού σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Οι αγγειοπλάστες που κατασκεύαζαν το αγγείο σπάνια γνώριζαν όλες τις πιθανές τεχνικές. Συνήθως χρησιμοποιούνταν ένας περιορισμένος αριθμός τεχνολογιών, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούσαν τεχνικές που «παραδοσιακά» μαθαίνονταν από τεχνίτη σε τεχνίτη. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι η συνέχεια μίας τεχνολογίας εξαρτιόταν από τη

---

²⁸ Santacreu 2014, 56-59.

²⁹ Sillar & Tite 2000, 3-4.

³⁰ Santacreu 2014, 130. Sillar & Tite 2000, 9.

³¹ Santacreu 2014, 52-53.

³² Santacreu 2014, 57.

διατήρηση της πρόσβασης σε πρώτες ύλες, εργαλεία, πηγές ενέργειας και τεχνικές. Τέλος, τα υλικά και οι τεχνικές ήταν σε θέση να περιορίσουν την ελεύθερη βούληση των αγγειοπλαστών σχετικά με τη χρήση νέων τεχνολογικών επιλογών³³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί αγγειοπλάστες δεν φαίνεται να είχαν αναπτύξει κάποια σαφή λειτουργική εξειδίκευση στην δημιουργία πιο αποδοτικών υλικών που σχετίζονται με αγγεία συγκεκριμένων μορφολογικών χαρακτηριστικών και για ορισμένες δραστηριότητες. Ακόμη, η έννοια της λειτουργικότητας πρέπει να γίνεται κατανοητή μόνο εντός συγκεκριμένων πολιτισμικών πλαισίων, καθώς τα χαρακτηριστικά της κεραμικής συνδέονται στενά με τους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, οι οποίοι σχετίζονται με διαφορετικά πολιτιστικά πλαίσια³⁴. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι η μορφή, το μέγεθος και η λειτουργία των αγγείων μπορεί να καθορίσουν, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες των υλικών, καθώς και τη στρατηγική που χρησιμοποιούν οι αγγειοπλάστες για την επιλογή και την προετοιμασία των πρώτων υλών τους³⁵.

Παρακάτω δίνεται ένα σχεδιάγραμμα το οποίο συνοψίζει μερικές από τις σημαντικότερες αλληλεπιδράσεις που μπορούν να επηρεάσουν τις τεχνολογικές επιλογές που γίνονται στην παραγωγή κεραμικής³⁶.

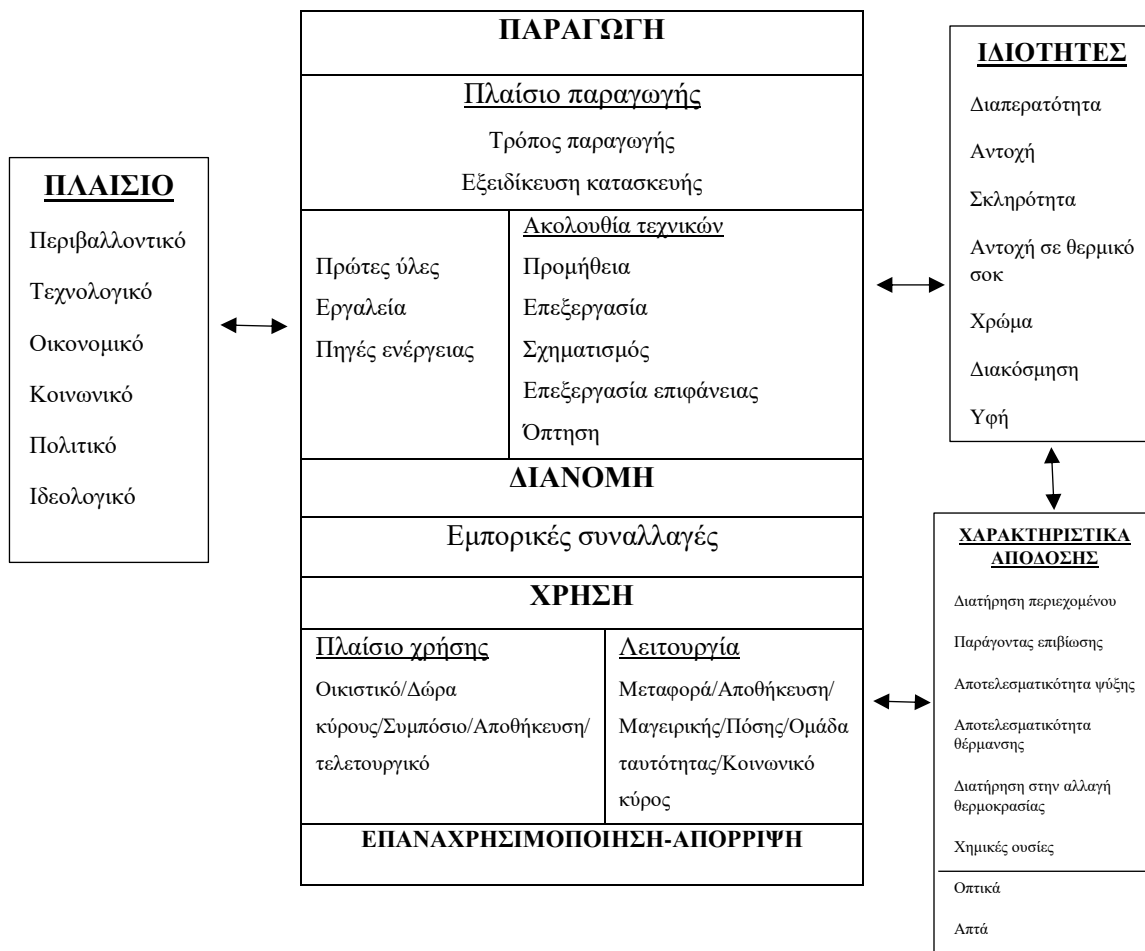
---

³³ Sillar & Tite 2000, 9-11.

³⁴ Βλ. κεφάλαιο 4.

³⁵ Santacreu 2014, 182-183.

³⁶ Σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα Sillar & Tite 2000, 6.

1.2.2. Μέθοδοι/τρόποι γραφής αντικειμένων

Οι βασικοί τρόποι γραφής ενός αντικειμένου ήταν δύο: εγχάρακτα, με τη βοήθεια κάποιου αιχμηρού εργαλείου, συνήθως κάποιας σμίλης, πριν την όπτηση του αγγείου και γραπτά, με πινέλο. Για τις πιο ανάγλυφες γραμμές χρησιμοποιούταν μια πολύ παχιά πάστα χρώματος, η οποία τοποθετούνταν πιθανώς με κάποιο εργαλείο όμοιο μιας λεπτής σύριγγας³⁷. Πέρα από το τεχνικό μέρος της δημιουργίας ενός σημαδιού ή μιας επιγραφής δινόταν σημασία και στον τρόπο τοποθέτησης της πάνω στην επιφάνεια, δηλαδή στην κατεύθυνση της γραφής και στο σχήμα των γραμμάτων.

Σημαντικό ρόλο στον τρόπο γραφής ενός αντικειμένου παίζει και η φύση της επιφάνειάς του, η οποία προφανώς οδήγησε σε συγκεκριμένους τρόπους αποτύπωσης της γραφής.

³⁷ Folsom 1967, 41.

Ένας αριθμός γραμμάτων σε διάφορες ελληνικές επιγραφές έχουν στρογγυλεμένα στοιχεία. Σε μερικά είναι κατά μία έννοια δευτερεύοντα (μερικά μόνο τμήματα των γραμμάτων), ενώ σε άλλα έχουν σημαντικά στρογγυλεμένα τμήματα. Αλλά σχεδόν σε όλα εντοπίζονται συχνά αλφαβητικά σύμβολα με γωνίες **(Εικ. 4)**. Σε σκληρές επιφάνειες η αναγραφή κυκλικών γραμμάτων αποτελούσε δύσκολο εγχείρημα, ωστόσο όμως μπορούν να εντοπιστούν τρεις μέθοδοι για να δοθεί ένα πιο σφαιρικό σχήμα. Πέρα από την χρήση σμίλης καθοδηγώντας τη κυκλικά μπορούν να επεξεργαστούν μεμονωμένα σημεία για να συνθέσουν την καμπύλη ή να χρησιμοποιηθεί κάποιο είδος διαβήτη ή εργαλείου διάτρησης οπών. Επιπλέον, ότι αφορά τις γραπτές επιγραφές, συνήθως χρησιμοποιούταν κάποιο πινέλο με στρογγυλεμένη άκρη³⁸.

Στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου (700 π.Χ.) συναντάται ένας μεγάλος αριθμός αγγείων που φέρουν εγχάρακτες ή γραπτές αλφαβητικές επιγραφές ή χαραγήματα. Εφόσον οι επιγραφές αυτές έγιναν πριν από την όπτηση, συνδέονται άμεσα με τον αγγειοπλάστη και έτσι μπορεί να διακριθεί μια χρονολογική γραμμή μεταξύ των σημαδιών των αγγειοπλαστών της προ-εγγράμματης/προ-αλφαβητικής περιόδου και εκείνων της πλήρους αλφαβητικής περιόδου, περίπου πριν από το 700 π.Χ.. Το γεγονός ότι οι αγγειοπλάστες ήταν σε θέση να ζωγραφίσουν ή να εγγράψουν ελληνικά αλφαβητικά σημάδια το 700 π.Χ. ή ακόμη και νωρίτερα αποτελεί σημαντικό στοιχείο για το ζήτημα της εξάπλωσης του γραμματισμού³⁹. Σύμφωνα με τον διαχωρισμό του Παπαδόπουλου διακρίνονται έξι κατηγορίες, με βάση τα σύμβολα των αγγειοπλαστών. Στην Ομάδα Α συμπεριλαμβάνονται: γραπτά σύμβολα τροχοποίητης κεραμικής **(Εικ. 5)**, στην Ομάδα Β: χαραγμένα σύμβολα, συμπεριλαμβανομένων εμπίεστων κουκκίδων, σε τροχήλατα και χειροποίητα κεραμικά **(Εικ. 6)**, στην Ομάδα Γ: εμπίεστα αποτυπώματα σε λεπτή και χονδροειδή κεραμική **(Εικ. 7)**, στην Ομάδα Δ: αποτυπώματα δακτύλων στη βάση της λαβής **(Εικ. 8)**, στην Ομάδα Ε: ζωγραφισμένες μορφές **(Εικ. 9)** και τέλος, στην Ομάδα ΣΤ: αλφαβητικές επιγραφές, γραπτές ή εγχάρακτες πριν την όπτηση που περιλαμβάνουν πάνω από ένα γράμμα **(Εικ. 10)**⁴⁰.

---

³⁸ Johnston 2013, 199-210.

³⁹ Σχετικά με το ζήτημα του γραμματισμού, βλ. κεφάλαιο 3.

⁴⁰ Papadopoulos 2017, 36-40.

Όσον αφορά την τοποθέτηση του κειμένου πάνω στο αγγείο φαίνεται ότι τα περισσότερα αγγεία είναι χαραγμένα στο σώμα. Συνήθως η τοποθέτηση του κειμένου σε αυτό το σημείο προτιμάται στο άνω έως και το μεσαίο τμήμα του αγγείου, ενώ στο κάτω αποδίδονται περισσότερο επιγραφές όταν πρόκειται για αγγεία μικρότερου μεγέθους. Η προτίμηση στην τοποθέτηση της επιγραφής στο σώμα ενός αγγείου καλύπτει ένα ευρύ φάσμα σχημάτων. Άλλα τμήματα αγγείων, τα οποία δεν είναι συχνά χαραγμένα, είναι ο λαιμός (ιδιαίτερα των αμφορέων και των αγγείων μεταφοράς, που φέρουν κυρίως ονόματα, επιγραφές ιδιοκτησίας και εμπορικά σήματα), η κάτω πλευρά της βάσης ή του ποδιού (ειδικά των σκύφων με αναθηματικές επιγραφές) και πολύ σπάνια η λαβή. Οι λαβές φέρουν σπάνια αλφαβητική γραφή λόγω του περιορισμένου χώρου τους, εμφανίζοντας συχνότερα μη αλφαβητικά σημάδια⁴¹.

Από λειτουργική άποψη, μπορούν να εφαρμοστούν επιφανειακές επεξεργασίες όπως στίλβωση ή προσθήκη αραιωμένου διαλύματος πηλού (*slip*)⁴², προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν ορισμένες αρνητικές επιπτώσεις που σχετίζονται με την εισαγωγή ορισμένων τεχνολογικών επιλογών στην παραγωγή κεραμικής, όπως οι υψηλές θερμοκρασίες. Επιπλέον, οι εν λόγω επιφανειακές επεξεργασίες βελτιώνουν την εμφάνιση του αγγείου δίνοντας του πιο λεία όψη, ελαχιστοποιώντας την τραχύτητα και καλύπτοντας τυχόν ελαττώματα των τοιχωμάτων. Επίσης, κάποιες διακοσμητικές τεχνικές μπορούν να αλλοιώσουν την επιφάνεια των αγγείων, προωθώντας έτσι ορισμένες φυσικές επιδράσεις στον πηλό κατά την ξήρανση και το ψήσιμο. Με αυτόν τον τρόπο, η χρήση ορισμένων διακοσμητικών τεχνικών όπως π.χ. η εγχάραξη παράγει ανοίγματα στον άψητο πηλό, ευνοώντας έτσι την εξάτμιση του νερού και την απελευθέρωση φυσαλίδων αέρα από το κεραμικό κατά τη διάρκεια της πυροδότησης⁴³.

Η συσχέτιση της γραφής και της επιφανειακής επεξεργασίας της πρώιμης ελληνικής κεραμικής έχει προσεγγιστεί με διάφορους τρόπους. Από τη μία πλευρά υποστηρίζεται ότι

---

⁴¹ Kotsonas 2022, 184-185.

⁴² Μείγμα πηλού και νερού σε κρεμώδη υφή (*εναιώρημα*), που χρησιμοποιείται για κόλλα και χύτευση καθώς και για διακόσμηση. <https://www.britannica.com/art/pottery#ref599821> ανακτήθηκε 5/11/22. Μπορεί να έχει μείνει στο φυσικό χρώμα του πηλού από το οποίο είναι κατασκευασμένο ή να χρωματιστεί με οξειδία. Η διαδικασία αυτή βοηθά και στην λείανση/γυάλισμα του αγγείου. <https://www.thesprucecrafts.com/slip-in-pottery-making-2746010> Ανακτήθηκε 5/11/22. Βλ. επίσης Folsom 1967, 43-44.

⁴³ Santacreu 2014, 171.

η πρώιμη ελληνική γραφή εφαρμοζόταν συνήθως σε ολόβαφα αγγεία και από την άλλη ότι συμπλήρωνε τον ζωγραφισμένο διάκοσμο και ότι αποτελούσε μέρος της διακόσμησης⁴⁴. Ο Κοτσώνας, με σκοπό την αξιολόγηση της σχέσης μεταξύ επιγραφών και διακόσμησης στην κεραμική του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ., χωρίζει την επιφανειακή επεξεργασία των ενεπίγραφων κεραμικών σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: α) την απλή, η οποία αφορά επιφάνειες που δεν φέρουν αραιωμένο διάλυμα πηλού (*slip*), αλλά μπορούν να λειανθούν ή να γυαλιστούν (**Εικ. 11**), β) την ολόβαφη, η οποία περιλαμβάνει την επικάλυψη του αγγείου με υγροποιημένο μίγμα πηλού (*slip*), με περικλειστές ταινίες που βεβαιώνονται περιστασιακά (**Εικ. 12**), γ) τις επιφάνειες με μοτίβο, το οποίο περιλαμβάνει την εφαρμογή μη εικονογραφικών διακοσμητικών θεμάτων, από κυματιστές γραμμές ή τρίγλυφα έως και σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα (**Εικ. 13**), και τέλος δ) την εικονιστική, η οποία περιλαμβάνει εικόνες ανθρώπων, ζώων και φανταστικών πλασμάτων (**Εικ. 14**)⁴⁵.

Τα ολόβαφα αγγεία αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό ενεπίγραφης κεραμικής στον Υμηττό⁴⁶, την Ερέτρια⁴⁷ και τον Κομμό⁴⁸. Ολόβαφα ενεπίγραφα αγγεία αντιπροσωπεύονται πιο αραιά σε θέσεις, όπως η Αττική⁴⁹ και οι Πιθηκούσες⁵⁰, ενώ ακόμη πιο σπάνια στη Μεθώνη⁵¹ και την Παλαιά Σμύρνη⁵². Η διακόσμηση με μοτίβα είναι ο δεύτερος πιο συνηθισμένος τύπος επιφανειακής επεξεργασίας, ωστόσο η αναπαράσταση ενεπίγραφων αγγείων με ζωγραφικό διάκοσμο ποικίλλει σημαντικά στις διάφορες θέσεις. Τέτοια αγγεία είναι εξαιρετικά σπάνια στα ιερά του Υμηττού και του Κομμού, ενώ στην Ερέτρια είναι ελαφρώς πιο συνηθισμένα. Στις υπόλοιπες τέσσερις θέσεις, τα αγγεία αυτά εντοπίζονται συχνότερα. Επιγραφές βρίσκονται σπανιότερα σε απλή κεραμική. Κανένα δείγμα δεν είναι γνωστό από την Παλαιά Σμύρνη και ελάχιστα παραδείγματα προέρχονται από την Αττική, τον Υμηττό και τον Κομμό. Ωστόσο, σημαντικός αριθμός απλών

---

⁴⁴ Osborne & Pappas 2007, 131- 155. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat, & Verdan. 2005, 51-83. Βλ. επίσης Theurillat 2004, 331-345. Pappas 2017, 285-308.

⁴⁵ Kotsonas 2022, 185-187.

⁴⁶ Langdon 1976. Theurillat 2004, 331-345.

⁴⁷ Kenzelmann Pfyffer et al. 2005.

⁴⁸ Csapo 1991, 211-216. Csapo, Johnston, Geagan 2000, 101-134.

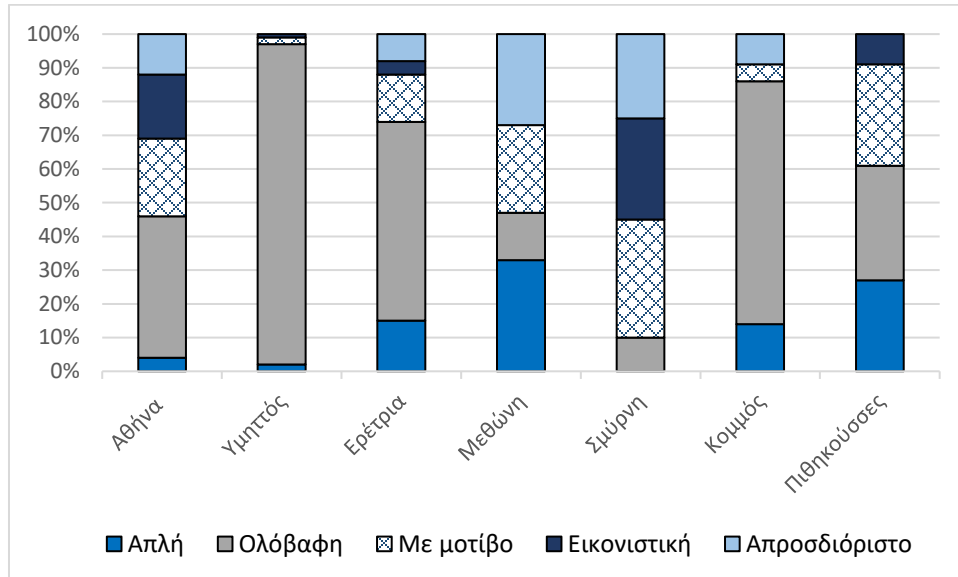
⁴⁹ Arrington 2021. Immerwahr 1990.

⁵⁰ Buchner & Ridgway (eds.), 1993.

⁵¹ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 113-304.

⁵² Jeffery 1964, 39-49.

ενεπίγραφων αγγείων προέρχεται από την Ερέτρια, τη Μεθώνη και τις Πιθηκούσες, κυρίως λόγω των αμφορέων μεταφοράς (Εικ. 15-20)⁵³.

Πίνακας 1. Η διακόσμηση στα πρώιμα ενεπίγραφα αγγεία ανά περιοχή (σύμφωνα με το γράφημα του Κοτσώνα, Kotsonas 2022, 186).

⁵³ Kotsonas 2022, 185-187. Βλ. επίσης Papadopoulos 2017, 36-104.

Κεφάλαιο 2: Το ελληνικό αλφάβητο

2.1. Το ελληνικό αλφάβητο: βασικά ζητήματα

Το ελληνικό αλφάβητο είναι αντικείμενο πολλών μελετών και αντιπαραθέσεων, καθώς η προέλευση, η χρονολογία εισαγωγής, ο τόπος μετάδοσης και η μορφή του εξακολουθούν εν μέρει να είναι αμφισβητούμενα. Οι υπάρχουσες πηγές είναι ελάχιστες και δύσκολα επιτρέπουν στους μελετητές να προτείνουν μια σταθερή ανακατασκευή της διαδικασίας σχηματισμού αλφαβήτου. Ωστόσο, οι πληροφορίες που παρέχονται από αυτές υποδηλώνουν ότι η γέννηση και η ανάπτυξη του ελληνικού αλφαβήτου ήταν μακρά και περίπλοκη.

2.1.1. Προέλευση

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι Έλληνες δανείστηκαν και τροποποίησαν το φοινικικό αλφάβητο, το οποίο αποτελούνταν από 22 γράμματα (μόνο σύμφωνα)⁵⁴, απλουστεύοντας τα φωνήεντα (**Εικ. 21**). Η παραπάνω θεωρία επιβεβαιώνεται και από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Ο Ηρόδοτος αποτελεί βασική γραμματειακή πηγή που συσχετίζει την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής στον ελλαδικό χώρο με τους Φοίνικες. Στην αφήγηση του επισημαίνεται ότι τα γράμματα ήταν μέχρι τότε άγνωστα στους Έλληνες, ενώ αναφέρεται επίσης στη διαδικασία προσαρμογής και τροποποίησης της νέας γραφής:

*Οἱ δὲ Φοίνικες οὗτοι οἱ σὺν Κάδμῳ ἀπικόμενοι, τῶν ἦσαν οἱ Γεφυραῖοι, ἄλλα τε πολλὰ οἰκίσαντες ταύτην τὴν χώραν ἐσήγαγον διδασκάλια ἐς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὴ καὶ γράμματα, οὐκ ἔοντα πρὶν Ἕλλησι ὡς ἐμοὶ δοκέειν, πρῶτα μὲν τοῖσι καὶ ἅπαντες χρέωνται Φοίνικες· μετὰ δὲ χρόνου προβαίνοντος ἅμα τῇ φωνῇ μετέβαλον καὶ τὸν ρυθμὸν τῶν γραμμάτων*⁵⁵.

Αναφορά στα «φοινικῆια γράμματα» γίνεται και από τον Διόδωρο Σικελιώτη:

ἐξ ὧν φασὶ τοὺς ἱερεῖς κατὰ γένος διαδέχεσθαι τὰς ἱερωσύνας. ὁ δ' οὖν Κάδμος καὶ τὴν Αἰνδιάν Αθηνᾶν ἐτίμησεν ἀναθήμασιν, ἐν οἷς ἦν χαλκοῦς λέβης ἀξιόλογος κατεσκευασμένος εἰς τὸν ἀρχαῖον ρυθμὸν· οὗτος δ' εἶχεν ἐπιγραφὴν Φοινικικοῖς γράμμασιν, ἃ φασὶ πρῶτον ἐκ

⁵⁴ Jeffery 1990, 1. Waal 2018, 84- 87. Thomas 1992, 53-54. Bourogiannis 2020, 151-153. Το «φοινικικό» αλφάβητο αποτελούνταν από 22 γράμματα με φορά επί τα λαϊά. Εμφανίστηκε στην περιοχή της σημερινής Συρίας και Παλαιστίνης περ. το 1.050 π.Χ. και προέκυψε από την προγενέστερη σημιτική ή πρωτο-χαναανιτική γραφή (17^{ος} –15^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. Naveh 1982., Αδάμ-Βελένη & Στεφανή (επιμ.) 2012.

⁵⁵ Ηρόδ. *Ιστ.* 5.58.

*Φοινίκης εἰς τὴν Ἑλλάδα κομισθῆναι*⁵⁶. Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, ο βασιλιάς Κάδμος δώρισε ένα χάλκινο λέβητα, ο οποίος έφερε επιγραφή γραμμένη με φοινικικά γράμματα.

Συνοπτικά, η καταγωγή του ελληνικού από το βόρειο-σημιτικό αλφάβητο μπορεί να επαληθευτεί λαμβάνοντας υπόψη τα παρακάτω στοιχεία:

1. Τα ελληνικά γράμματα από το άλφα (Α) έως το ταυ (Τ) προέρχονται από αυτά του βόρειου σημιτικού αλφαβήτου και αποκαλούνταν «φοινικικά».
2. Τα ονόματα των γραμμάτων και στα δύο αλφάβητα είναι τα ίδια, αν και γρήγορα προέκυψαν τροποποιήσεις, καθώς φωνολογικά δεν ανταποκρίνονταν στην ελληνική γλώσσα.
3. Η σειρά των γραμμάτων είναι επίσης η ίδια, τόσο στο γραπτό, όσο και στον προφορικό λόγο, με διαφοροποιήσεις στα συριστικά σύμφωνα (zayin, sāmek, sādê, šîn).
4. Επιπλέον, τα σχήματα των γραμμάτων παραμένουν σε πρωταρχικό επίπεδο τα ίδια. Αργότερα αυτά τα στερεότυπα σύμβολα υπέστησαν διάφορες παραλλαγές, με αποτέλεσμα να προκύψουν τοπικά αλφάβητα⁵⁷.
5. Ακόμη, όσον αφορά την κατεύθυνση της γραφής, η βόρειο-σημιτική κινούνταν σταθερά από τα δεξιά προς τα αριστερά, όπως και η ελληνική στο πρώιμο στάδιό της⁵⁸.

2.1.2. Χρονολογία εισαγωγής

Ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα σχετικά με το ελληνικό αλφάβητο, γύρω από το οποίο έχουν προκύψει πολλές και διαφορετικές θεωρίες είναι η χρονολογία εισαγωγής του. Αν και είναι γενικά αποδεκτό ότι το ελληνικό αλφάβητο υιοθετήθηκε από τους Φοίνικες και τροποποιήθηκε δεν υπάρχει συμφωνία σχετικά με το πότε ακριβώς συνέβη αυτό. Έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις από τους μελετητές που κυμαίνονται από τον 14^ο έως τον 8^ο-7^ο αι. π.Χ. Στις περισσότερες περιπτώσεις κυριαρχεί η άποψη ότι το αλφάβητο

⁵⁶ Διόδ. Σικ. 5.58, 3.

⁵⁷ Βλ. ενότ. 2.1.4

⁵⁸ Jeffery 1990, 5-6. Bourogiannis 2018, 236-238.

εισήχθη στα μέσα ή λίγο πριν τον 8^ο αι. π.Χ., όταν βεβαιώνονται οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες ελληνικής αλφαβητικής γραφής. Στον αντίποδα αυτής της θεωρίας βρίσκεται η άποψη μιας πολύ πρωιμότερης εισαγωγής του.

Ένας από τους κυριότερους υποστηρικτές της άποψης περί χρονολόγησης της γραφής γύρω στον 8^ο αι. π.Χ., είναι ο Rhys Carpenter. Ο Carpenter χρησιμοποίησε τον όρο *argumentum ex silentio*, σύμφωνα με τον οποίο η έλλειψη ελληνικής αλφαβητικής γραφής πριν από τον 8^ο αι. π.Χ. αποδείκνυε ότι το ελληνικό αλφάβητο δεν υπήρχε πριν από εκείνη την εποχή⁵⁹. Την άποψή του αυτή, στήριξε κυρίως σε μία επιγραφική μελέτη σύμφωνα με την οποία το ελληνικό επιγραφικό υλικό έμοιαζε περισσότερο με τη φοινικική γραφή του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ., αλλά και στο γεγονός των μη επαρκών επιγραφικών στοιχείων πριν την εποχή αυτή. Άλλοι μελετητές βασίστηκαν στην εξέλιξη των μορφολογικών στοιχείων των γραμμάτων των δύο αλφαβητών (ελληνικό και σημιτικό), ώστε να αξιολογήσουν την πιθανή χρονολογία εισαγωγής. Ορισμένοι από αυτούς θεωρούν ότι υπήρξε μια «πειραματική φάση» πριν από την εμφάνιση των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών, αλλά όχι μία εισαγωγή του αλφαβήτου πριν τον 9^ο αι. π.Χ. Κάτι τέτοιο θα αιτιολογούσε τη σχετικά τελειοποιημένη μορφή του αλφαβήτου και της γλώσσας, την ύπαρξη διαφορετικών τοπικών αλφαβητών και τη χρήση της γραφής σε έμμετρες συνθέσεις που εντοπίζονται στα πρώτα αλφαβητικά ευρήματα του ελλαδικού χώρου⁶⁰.

Το γεγονός ότι αρκετές σημαντικές θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου τόσο στο Αιγαίο, όσο και στην Ηπειρωτική Ελλάδα, έχουν ανασκαφεί εκτενώς χωρίς να έχουν προσφέρει αξιόλογα επιγραφικά στοιχεία που θα μπορούσαν να αλλάξουν αυτή την άποψη, προσθέτει περαιτέρω αξία στο *argumentum ex silentio*. Ωστόσο, αν ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι η γραφή αποτυπωνόταν κυρίως σε φθαρτά υλικά, τα οποία δεν έχουν διασωθεί, η θεωρία αυτή μπορεί να αμφισβητηθεί ως έναν βαθμό⁶¹.

Στον αντίποδα της παραπάνω θεωρίας βρίσκεται η άποψη μιας πολύ πρωιμότερης εισαγωγής. Ο Naveh για παράδειγμα, όπως και άλλοι παλαιογράφοι, τοποθέτησε χρονολογικά την ελληνική αλφαβητική γραφή στις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ., συνδέοντάς την

---

⁵⁹ Carpenter 1933, 8-29.

⁶⁰ Waal 2018, 88-89. Janko 2015, 13-14. Thomas 1992, 53-56.

⁶¹ Jeffery 1990, 5-6. Bourogiannis 2018, 241-242.

με την πρώτο-σημειτική γραφή. Πιο συγκεκριμένα, στήριξε τα επιχειρήματά του στην ομοιότητα των σχημάτων των σημειτικών γραμμάτων την περίοδο αυτή με τα παλαιότερα ελληνικά γράμματα, καθώς και στην κατεύθυνση της γραφής. Μόνο στις παλαιότερες ελληνικές επιγραφές συναντάται πολυκατευθυντική γραφή (από αριστερά, δεξιά, κάθετη και βουστροφηδόν), μία τακτική που χρησιμοποιούταν και στην σημειτική⁶².

Η ανακάλυψη μιας ελληνικής εγχάρακτης επιγραφής από την Osteria dell' Osa στην Ιταλία, που χρονολογείται πριν το 775 π.Χ., αποδεικνύει την ύπαρξη της ελληνικής αλφαβητικής γραφής ήδη από τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. (Εικ. 22). Επιπλέον, το γεγονός ότι η επιγραφή βρέθηκε στην Ιταλία θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι η υιοθέτηση του αλφαβήτου πρέπει να τοποθετηθεί ακόμη νωρίτερα χρονικά⁶³. Σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της χρονολογίας της δημιουργίας του ελληνικού αλφαβήτου, διαδραματίζουν και τα ευρήματα γραφής από τις ανασκαφές στο Γόρδιο. Τα ευρήματα αυτά ενισχύουν την υπόθεση μίας πρωιμότερης εισαγωγής του αλφαβήτου⁶⁴. Για ορισμένους υποστηρικτές της εισαγωγής του αλφαβήτου τον 11^ο αιώνα π.Χ., η απουσία αλφαβητικών επιγραφών στο Αιγαίο πριν από τον 8^ο αιώνα π.Χ. θεωρείται ένδειξη περιορισμένης χρήσης του νέου συστήματος γραφής, καθώς η εξάπλωση του αλφαβήτου από τις αρχές/μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ. αποτελεί μόνο απόδειξη διάδοσης του και όχι άγνοιας του⁶⁵.

Τα Ομηρικά Έπη, προβληματίζουν περαιτέρω σχετικά με την χρονολογία εισαγωγής του ελληνικού αλφαβήτου. Ο Όμηρος δεν κάνει καμία ρητή αναφορά στη γραφή, είτε για να προσθέσει αξιοπιστία στην ποιητική του αφήγηση, είτε —το πιο πιθανό— από την άγνοιά του γύρω από το ζήτημα της γραφής. Στα Ομηρικά Έπη, συναντάται η έννοια του *άλλοθροϊσμού* (ἐπ' ἄλλοθρούους ἄνθρώπους, κατ' ἄλλοθρούους ἄνθρώπους., *Οδυσ.* 1.183, 3.302, 15.453), όρος ο οποίος δηλώνει ότι κάποιος μιλά μία άλλη/ξένη ακατανόητη γλώσσα⁶⁶, γεγονός που μαρτυρά ότι οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου δεν ήταν αποκλειστικά ελληνόφωνοι. Συμπερασματικά, παρά τις αμφίβολες νύξεις του Ομήρου στη γραφή και τον αλφαβητισμό μπορούμε να υποθέσουμε

---

⁶² Naveh 1973, 1-8. Niesiołowski-Spanò 2008, 178-180. Bourogiannis 2018, 241-243. Waal 2018, 88- 89.

⁶³ Janko 2015, 13-16. Kourou 2017, 22-24. Bourogiannis 2018, 243-245. Osborne & Pappas 2007, 132-133.

⁶⁴ Niesiołowski-Spanò 2008, 180-181.

⁶⁵ Bourogiannis 2020, 151-152. Waal 2018, 112-113.

⁶⁶ Bourogiannis 2018, 152-153. Bourogiannis 2020, 236-237.

ότι μερικές από αυτές τις «άλλες» γλώσσες δεν ακούγονταν απλώς στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο Αιγαίο, αλλά και γράφονταν⁶⁷.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα διαθέσιμα έως και σήμερα αρχαιολογικά και επιγραφικά στοιχεία, η γέννηση του ελληνικού αλφαβήτου είναι πιο πιθανό να τοποθετηθεί περίπου στα τέλη του 9^{ου} ή στις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ., αν και μία προγενέστερη χρονολογία (10^{ος} αι. π.Χ.) είναι επίσης πιθανή⁶⁸. Η χρονολόγηση στα τέλη του 9^{ου}/αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται πιο πειστική, όχι μόνο επειδή οι αρχαιότερες μαρτυρίες για την ελληνική αλφαβητική γραφή χρονολογούνται στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., αλλά και επειδή πρόκειται για μία περίοδο έντονων επαφών μεταξύ Ελλήνων και Φοινίκων⁶⁹. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι μετά την εισαγωγή του νέου συστήματος γραφής και την ταχεία εξάπλωση του σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο, καθιερώθηκε σύντομα μια σειρά από τοπικές παραλλαγές δίνοντας τη δυνατότητα διαχωρισμού του αλφαβήτου σε 33 διαφορετικά τοπικά αλφάβητα⁷⁰.

2.1.3. Τόπος εισαγωγής και μετάδοση

Όσον αφορά τον τόπο εισαγωγής του αλφαβήτου, καθώς και την μετάδοση αυτού, βασικό ρόλο διαδραμάτισε το εμπόριο. Πιο συγκεκριμένα, το πιθανότερο είναι το ελληνικό αλφάβητο να γεννήθηκε είτε σε μία περιοχή του ελλαδικού χώρου όπου δραστηριοποιούνταν Φοίνικες, είτε σε κάποια Βόρειο-σημιτική περιοχή στην οποία δραστηριοποιούνταν Έλληνες. Αρχικά, το ελληνικό αλφάβητο φαίνεται να σχηματίστηκε σε μία συγκεκριμένη περιοχή και όχι να δημιουργήθηκε ανεξάρτητα σε πολλές διαφορετικές, όπως προκύπτει από τα τοπικά αλφάβητα τα οποία αν και παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις μεταξύ τους έχουν παρόμοιες αποκλίσεις από το βόρειο-σημιτικό⁷¹.

Ένα ακόμη ζήτημα σχετικά με τη μετάδοση του αλφαβήτου, είναι η διγλωσσία. Ορισμένοι μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι για τη μετάδοση του αλφαβήτου απαιτούνταν η γνώση και των δύο γλωσσών, καθώς μόνο με αυτόν τον τρόπο θα ήταν δυνατή η εκμάθηση της αλφαβητικής γραφής μέσω των Φοινίκων⁷². Το ενδεχόμενο όμως οι Έλληνες να

---

⁶⁷ Bourogiannis 2018, 152-153.

⁶⁸ Οικονομάκη & Τζιφόπουλος 2015, 42.

⁶⁹ Bourogiannis 2018, 242-243.

⁷⁰ Για τα επιχώρια αλφάβητα βλ. Kirchhoff 1877.

⁷¹ Jeffery 1990, 7.

⁷² Carpenter 1933, 8-29.

υιοθέτησαν ένα σύστημα γραφής αποκλειστικά από τους Φοίνικες εμπόρους, οι οποίοι έρχονταν περιοδικά στα ελληνικά λιμάνια με τα εμπορεύματά τους για ανταλλαγή προϊόντων και γνώριζαν μόνο κάποιες βασικές έννοιες, χρήσιμες για τις εμπορικές συναλλαγές, είναι μάλλον ισχνό. Από την άλλη πλευρά, οι Έλληνες όφειλαν το αλφάβητό τους σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο, καθώς η περιοχή στην οποία έγινε η εισαγωγή του αλφαβήτου θα πρέπει να υπήρξε εμπορικός σταθμός, όπου οι δύο λαοί αλληλοεπιδρούσαν⁷³.

Ως εκ τούτου, το ζήτημα της διγλωσσίας είναι περίπλοκο. Η συνεχής παρουσία αγαθών από την Ανατολική Μεσόγειο μπορεί να μαρτυρεί την παραμονή Φοινίκων τεχνιτών σε περιοχές, όπως η Αθήνα και η Εύβοια κατά την εποχή αυτή, οι οποίοι μπορεί να είχαν ιδρύσει κάποιου είδους εμπορικές συντεχνίες⁷⁴. Εάν αυτή η υπόθεση είναι σωστή, τότε μπορεί να γίνει αποδεκτός ο ρόλος τους στη μετάδοση του αλφαβήτου. Ωστόσο, δεν υπάρχει σχεδόν καμία απόδειξη μόνιμης φοινικικής παρουσίας στην Ελλάδα κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου⁷⁵. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν μία ασφαλή απάντηση στο ζήτημα μιας ανατολικής παρουσίας στην Ελλάδα και συνεπώς την ύπαρξη ενός δίγλωσσου περιβάλλοντος, το οποίο ως ένα βαθμό είναι απαραίτητο για τη διαδικασία μετάδοσης του αλφαβήτου⁷⁶.

Όσον αφορά τον πιθανό τόπο γέννησης της αλφαβητικής γραφής, αυτός θα πρέπει να σχετιζόταν με μία πολυσύχναστη εμπορική διαδρομή ή τουλάχιστον να ήταν σε επαφή με μερικά από τα κύρια εμπορικά κέντρα της Ελλάδας της πρώιμης περιόδου⁷⁷. Οι δύο επικρατέστερες θεωρίες για τη μετάδοση είναι είτε ότι Έλληνες έμποροι είχαν στενές σχέσεις με πόλεις τις Ανατολικής Μεσογείου, είτε ότι Φοίνικες έμποροι που επισκέπτονταν τα ελληνικά εμπορικά λιμάνια έφεραν την τέχνη της αλφαβητικής γραφής⁷⁸. Οι πιθανές περιοχές είναι πολλές. Μία από αυτές είναι η Κύπρος, κομβικό εμπορικό σημείο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ωστόσο, αν και είναι γνωστή η παρουσία

---

⁷³ Jeffery 1990, 7-8.

⁷⁴ Kourou 2017, 20-35, Leone 1012, 229-242. Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 43-62. Κοτσώνας 2012, 243-258. Kourou 2008, 361-374. Sherratt 2016, 289-302.

⁷⁵ Bourogiannis 2018. Bourogiannis 2020, 151-180.

⁷⁶ Niesiołowski-Spanò 2008, 180-181.

⁷⁷ Jeffery 1990, 7.

⁷⁸ Niesiołowski-Spanò 2008, 180-181.

ανθρώπων στο νησί από το Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή ήδη από τον 12^ο αι. π.Χ., θα πρέπει να αποκλειστεί, καθώς συνέχισε να χρησιμοποιεί την κυπριακή συλλαβική γραφή ακόμη και μετά την άφιξη Φοινίκων στο νησί⁷⁹. Το «πράσινο αλφάβητο» (βλ. παρακάτω Ενότ. 2.1.4), το οποίο χρησιμοποιείται από τα λεγόμενα δωρικά νησιά (Κρήτη, Θήρα, Μήλος), φαίνεται να προσεγγίζει περισσότερο το πρότυπο του βόρειο-σημιτικού. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό να ήταν αυτό από το οποίο προέκυψαν τα υπόλοιπα επιχώρια αλφάβητα. Το κρητικό θεωρείται το κοντινότερο, ενώ παράλληλα η άποψη εισαγωγής του αλφαβήτου από την Κρήτη ενισχύεται από τις επαφές που είχε το νησί τόσο με την Συρία και την Κύπρο, όσο και με την Αθήνα⁸⁰. Η πρώτη εισαγωγή του αλφαβήτου, θα μπορούσε επίσης να αποδοθεί στο νησί της Ρόδου. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι η Ρόδος αποτελούσε εμπορικό σταυροδρόμι τόσο προς την Κύπρο και τη Βόρεια Συρία, όσο και προς τις πόλεις της Μ. Ασίας⁸¹. Επιπλέον, η επιρροή της Εγγύς Ανατολής στο νησί αποτυπώνεται και σε διάφορα φοινικικά τέχνηρα. Με άλλα λόγια αποτελούσε εξαιρετική θέση για τη διάδοση του αλφαβήτου είτε άμεσα είτε έμμεσα⁸².

Άλλη θεωρία αποδίδει τη διάδοση σε κάποια περιοχή της ανατολικής Μεσογείου—πιθανόν στη Βόρεια Συρία— όπου κατοικούσαν Έλληνες για εμπορικούς σκοπούς και συνδιαλέγονταν με τον ντόπιο πληθυσμό και με αυτόν τον τρόπο το αλφάβητο μεταφέρθηκε σε σημαντικά ελληνικά εμπορικά κέντρα (Κρήτη, Ρόδος, Εύβοια) και έπειτα εξαπλώθηκε σταδιακά και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα έχει προταθεί η Αι Μίνα, η οποία βρίσκεται κοντά στον ποταμό Ορόντη στη Βόρεια Συρία⁸³. Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ανασκαφών στη θέση, επρόκειτο για έναν καθαρά ελληνικό οικισμό και άρα όχι για ένα δίγλωσσο περιβάλλον στο οποίο θα μπορούσε να είχε γίνει η μετάδοση της αλφαβητικής γραφής⁸⁴.

Ο ρόλος των λαών της θάλασσας (Φιλισταίοι, Χαναναίοι) στη μετάδοση του αλφαβήτου πρέπει επίσης να συζητηθεί⁸⁵. Οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν στην

---

⁷⁹ Jeffery 1990, 7-9. Niesiołowski-Spanò 2008, 181-182.

⁸⁰ Jeffery 1990, 9.

⁸¹ Janko 2015, 18- 23. Kourou 2008, 349-355. Niesiołowski-Spanò 2008, 180.

⁸² Jeffery 1990, 10-12.

⁸³ Vacek 2014, 141- 156. Vacek 2017, 47-59. Lehmann 2005, 61-92.

⁸⁴ Jeffery 1990, 10-12. Niesiołowski-Spanò 2008, 181-184.

⁸⁵ Για τους λαούς της θάλασσας βλ. ενδεικτικά Hitchcock 2011, 321-346. Davis, Maeir & Hitchcock 2015, 140-165. Maeir 2008, 1-24.

ανατολική Μεσόγειο περίπου στα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. και φαίνεται να μιλούσαν τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, ενώ πολύ σύντομα άρχισαν να μιλούν και την φοινικική των γειτόνων τους. Στενός συσχετισμός παρατηρείται επίσης σε ό,τι αφορά τον υλικό πολιτισμό των λαών αυτών και τον μυκηναϊκό κόσμο. Η υπόθεση ότι οι Φιλισταίοι ήταν υπεύθυνοι για τη μετάδοση του αλφαβήτου από την Εγγύς Ανατολή στην Ελλάδα μπορεί να συσχετιστεί συμβολικά και με τη μυθολογική μορφή του Κάδμου, στον οποίο αποδίδεται σε πολλές αρχαίες πηγές, η διαδικασία αυτή⁸⁶. Συμπερασματικά, ο τόπος μετάδοσης του αλφαβήτου δε μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ωστόσο γίνεται σαφές από τα διαθέσιμα δεδομένα ότι οφείλεται συνδυαστικά τόσο στην δραστηριότητα των εμπόρων, όσο και σε ένα δίγλωσσο περιβάλλον.

2.1.4. Ποικιλομορφία αλφαβήτων

Καθώς το νέο σύστημα γραφής εξαπλωνόταν γρήγορα σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο προέκυψε μια σειρά από τοπικές παραλλαγές του νέου αλφαβήτου, οι οποίες καθιερώθηκαν σύντομα, ορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τα επιχωρικά αλφάβητα, καθένα από τα οποία αφορούσε μια συγκεκριμένη περιοχή ή πόλη του ελληνικού κόσμου (**Εικ. 23**). Οι διαφοροποιήσεις του αλφαβήτου μπορούν να υπολογιστούν συνολικά σε 33, τις οποίες ο Kirchhoff χώρισε σε τέσσερις ευρείες ομάδες: «μπλε» και «γαλάζιες» (Ανατολικές περιοχές), «κόκκινες» (Δυτικές περιοχές) και «πράσινες» (Κρήτη, Θήρα, Μήλος, Ανάφη)⁸⁷. Η πράσινη ομάδα ορίζει τα πρώιμα αλφάβητα τα οποία διακρίνονται για την ομοιότητά τους με το φοινικικό πρωτότυπο και την απουσία των συμπληρωματικών γραμμάτων φι, χι και ψι, καθώς και του γράμματος ξι. Από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται να επικράτησε το ανατολικό ιωνικό αλφάβητο, το οποίο περιείχε και το νέο γράμμα Ω, επισκιάζοντας όλα τα επιχώρια αλφάβητα⁸⁸. Αυτή η μεγάλη αλφαβητική ποικιλία μπορεί να αντικατοπτρίζει όχι μόνο διαλεκτικές διαφορές, αλλά και διαφοροποίηση όσον αφορά την ταυτότητα της κάθε περιοχής (**Εικ. 24**)⁸⁹.

Όλα τα επιχώρια αλφάβητα ήταν βασισμένα αρχικά στα 22 γράμματα του φοινικικού αλφαβήτου, με εξαίρεση το γράμμα «σαμέχ» (το οποίο εξελίχθηκε στο ελληνικό γράμμα

⁸⁶ Niesiołowski-Spanò 2008, 181-185.

⁸⁷ Kirchhoff 1887. Powell 1987, 1-20.

⁸⁸ Waal 2018, 86-87.

⁸⁹ Bourogiannis 2018, 243.

Ξ, που έλειπε από πολλά αλφάβητα). Όλα επίσης περιείχαν το επιπλέον γράμμα Υ, που δήλωνε τόσο το φωνήεν υ όσο και τη δίφθογγο ου. Διαφοροποιήσεις ωστόσο παρατηρούνται στη χρήση των μακρόχρονων φωνηέντων, του Η και του Ω, αλλά και των γραμμάτων δίγαμμα (F ως /w/), κόππα (Q ως /k/), σαν (M ως /s/) και σαμπί (T ως /ss/), τα οποία στη συνέχεια γύρω στον 6^ο αι. π.Χ. φαίνεται να εκλείπουν τελείως από τα ελληνικά αλφάβητα. Τέλος, οι τέσσερις κατηγορίες επιχώριων αλφαβήτων (μπλε, γαλάζιο, κόκκινο, πράσινο) βασίστηκαν και στο πώς γράφονταν τα άηχα δασέα (Φ,Θ,X), καθώς και τα συμπλέγματα Ψ και Ξ (**Εικ. 25**).

2.2. Τεχνογνωσία του αλφαβήτου

Η τεχνογνωσία του αλφαβητικού συστήματος, δηλαδή η εκμάθηση όλων εκείνων των τεχνικών γνώσεων που είναι απαραίτητες για την κατανόηση του αλφαβήτου, αλλά και την ικανότητα γραφής φαίνεται να ήταν μία πολύ πιο απλή και εύκολη διαδικασία συγκριτικά με το προηγούμενο συλλαβικό σύστημα Γραμμικής Β γραφής⁹⁰. Ενώ η Γραμμική Β περιοριζόταν μόνο στην διαχείριση των ανακτόρων και χρησιμοποιούνταν μόνο από εκπαιδευμένους γραφείς⁹¹, η νέα αλφαβητική γραφή ήταν πιο προσιτή, ενθαρρύνοντας έτσι μεγαλύτερο ποσοστό ανθρώπων να εξοικειωθούν με αυτήν. Το παραπάνω γεγονός είχε ως αποτέλεσμα την ταχύτερη εξάπλωση του αλφαβήτου. Η σταδιακή αύξηση του γραμματισμού στον ελληνικό κόσμο από τον 8^ο αι. π.Χ. και εξής, αντανάκλαται στις περισσότερες πρώιμες αλφαβητικές επιγραφές ιδιοκτησίας, καθώς και στην παρουσία διαφοροποιήσεων μεταξύ των τοπικών αλφαβήτων. Ωστόσο, ο μαζικός αλφαβητισμός, με τη σύγχρονη έννοια του όρου δεν επιτεύχθηκε ποτέ στην αρχαία Ελλάδα⁹².

Το ερώτημα που εύλογα προκύπτει από τα παραπάνω είναι το πώς εκπαιδεύτηκαν οι πρώτοι Έλληνες μαθητές στη χρήση του βόρειο-σημιτικού προτύπου. Από τα στοιχεία που είναι γνωστά έως σήμερα δεν υπάρχει κάποια άμεση μαρτυρία της μεθόδου διδασκαλίας, ωστόσο κατά πάσα πιθανότητα πρώτα μάθαιναν να προφέρουν το όνομα των γραμμάτων και με την σωστή σειρά και έπειτα εξοικειώνονταν στην σχεδίαση τους⁹³. Σύμφωνα με την Jeffery, η εκμάθηση ενός αλφαβήτου συμπεριλαμβάνει έναν συνδυασμό μνήμης, ακοής και όρασης. Σε πρώτο στάδιο ο μαθητής ακούει το όνομα κάθε γράμματος, ο ήχος του οποίου αντιπροσωπεύεται από το γράμμα. Με την ακουστική του μνήμη συγκρατεί τα ονόματα των γραμμάτων με σταθερή σειρά, ενώ με την οπτική του μνήμη θυμάται τόσο τη θέση, όσο και τα σχήματά τους. Ωστόσο, γίνεται αντιληπτό ότι με αυτόν τον τρόπο μπορεί να υπάρξουν κάποιες ακούσιες ανακρίβειες, καθώς μπορεί ο ήχος ή τα σχήματα να μην αποδοθούν με απόλυτη ακρίβεια. Το αν οι ανακρίβειες εμφανίζονται κυρίως στα σχήματα των γραμμάτων ή στον ήχο με τον οποίο προφέρονται εξαρτάται σε μεγάλο

---

⁹⁰ Bourogiannis 2018, 235. Bourogiannis 2020, 150.

⁹¹ Yunis 2003, 3.

⁹² Bourogiannis 2020, 151.

⁹³ Jeffery 1990, 25-26.

βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται το αλφάβητο από τον δάσκαλο στο μαθητή⁹⁴.

Επιπλέον, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αν και οι Έλληνες υιοθέτησαν σε αρχικό στάδιο την ανάδρομη φορά της γραφής, από τα δεξιά προς τα αριστερά δεν συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη φορά αυτή και για επιγραφές περισσότερων της μιας γραμμής, όπως επίσης δεν διατηρούν την κατακόρυφη διάταξη. Ακόμη, στο ελληνικό αλφάβητο, ορισμένα γράμματα φαίνεται να διαφέρουν από το φοινικικό, ενώ η σύγχυση γύρω από τους συριστικούς φθόγγους του αλφαβήτου, πέρασε και στον προφορικό λόγο. Στις θέσεις των φοινικικών γραμμάτων *zayin*, *sāmek*, *sādē*, *šîn*, το ελληνικό αλφάβητο τοποθέτησε τα γράμματα ζήτα, ξι, σαν και σίγμα. Ωστόσο, δεν είναι βέβαιο ποιο ελληνικό γράμμα αντιπροσωπεύει το αντίστοιχο φοινικικό και αντίστροφα είναι όμως προφανές ότι τα προαναφερθέντα ελληνικά γράμματα δεν μπορούν να προέρχονται απευθείας από τα φοινικικά χωρίς να έχει προηγηθεί επεξεργασία⁹⁵.

---

⁹⁴ Jeffery 1990, 25-26. Για τη γνωστική διαδικασία βλ. επίσης Samuels 1971.

⁹⁵ Jeffery 1990, 6-7.

2.3. Αισθητική προσέγγιση των γραμμάτων

Με τον όρο αισθητική νοούνται όλα εκείνα τα στοιχεία που αφορούν το σχήμα και τη μορφή των γραμμάτων, τη φορά της γραφής, τον διαχωρισμό των λέξεων καθώς και την εξέλιξη αυτών με την πάροδο του χρόνου, αλλά και τη σύνταξη/τοποθέτηση των λέξεων πάνω σε κάποιο αντικείμενο. Το ελληνικό αλφάβητο ήταν το πρώτο που αναπαριστούσε οπτικά τους πλήρεις ήχους των λέξεων, επιτρέποντας με αυτόν τον τρόπο μια αρκετά ακριβή αναπαραγωγή των προφορικών ήχων της γλώσσας κατά την ανάγνωση των γραμμάτων της⁹⁶. Το ερώτημα που προκύπτει και θα αναλυθεί σε αυτήν την ενότητα, είναι το πώς αποδίδονταν τα γράμματα και κατ' επέκταση οι λέξεις πάνω στα αντικείμενα, αλλά και η αισθητική εξέλιξη των γραμμάτων.

Είναι γνωστό ότι η ζωγραφική με πινέλο παράγει αφενός μια γρηγορότερη και αφετέρου πιο καμπύλη γραφή από μία εγχάρακτη (**Εικ. 26-27**). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα γραπτά γράμματα να γίνονται μικρότερα και μ' αυτόν τον τρόπο να καθίσταται απαραίτητη η απλοποίησή τους. Θα μπορούσε λοιπόν να υποτεθεί ότι οι διάφορες αλλαγές που προέκυψαν στα γράμματα προήλθαν από γραφείς που χρησιμοποιούσαν πινέλο και όχι από αυτούς που χάρασσαν την επιφάνεια⁹⁷. Με βάση τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι μια γραπτή επιγραφή δεν μπορεί να συγκριθεί με μια εγχάρακτη, καθώς η τελευταία αν και αποτελεί μία χρονοβόρα διαδικασία, είναι ακριβής, σε αντίθεση με την πρώτη. Επιπλέον, στις πρώτες αρχαϊκές επιγραφές αγγείων παρατηρείται ότι οι λέξεις και πιο συγκεκριμένα τα ονόματα που αντιπροσώπευαν την κάθε μορφή θεωρούνταν σημαντικό χαρακτηριστικό της εικόνας και η γραφή ήταν μεγάλη και προσεκτική. Με την πάροδο των χρόνων και καθώς η επισήμανση των μορφών έγινε συνηθέστερη, τα γράμματα έτειναν να γίνονται μικρότερα και πιο βιαστικά, αφού πλέον η επιγραφή θεωρούνταν ως συμπλήρωμα του σχεδίου. Τέλος, οι διάφορες γραπτές επιγραφές που εντοπίζονται στα αγγεία μπορεί να αποτελούν έργο οποιουδήποτε και όχι απαραίτητα κάποιου ο οποίος ήταν ειδικός γραφέας ή ακόμα και εγγράμματος⁹⁸.

Επιπρόσθετα, μία ακόμη δυσκολία που προκύπτει σε σχέση με τη μεμονωμένη εξέλιξη των γραμμάτων είναι η έλλειψη διαθέσιμου υλικού. Τα μόνα γραπτά κείμενα που σώζονται

---

⁹⁶ Pappas 2011, 37-38.

⁹⁷ Jeffery 1990, 63-65.

⁹⁸ Jeffery 1990, 63-65.

αυτή την εποχή είναι σε αγγεία. Ωστόσο, είναι προφανές ότι κείμενα γράφονταν και σε άλλα φθαρτά υλικά, όπως το δέρμα και ο πάπυρος, στα οποία επίσης μπορεί να αποδοθεί η εξέλιξη και η απλούστευση των γραμμάτων, καθώς η γραφή ήταν άμεση, γρήγορη και εύκολη πάνω σ' αυτά τα υλικά⁹⁹. Άλλο ένα ζήτημα σχετικά με την αισθητική εξέλιξη των γραμμάτων είναι ότι παλαιότερες μορφές γραμμάτων μπορεί να μην είχαν εδραιωθεί ταυτόχρονα παντού ή και να είχαν παραμείνει σε χρήση μετά την τελευταία βεβαίωσή τους, αλλά και αντίστροφα, νέες μορφές μπορεί να είχαν τεθεί σε χρήση πολύ πριν από το παλαιότερο σωζόμενο παράδειγμα¹⁰⁰.

Αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι ότι η σχέση μεταξύ εικόνας και λέξης και τις περισσότερες φορές επιγραφής και ενεπίγραφου αντικειμένου, είναι άρρηκτη, ενώ η διάκριση μεταξύ εικόνας και λέξης θολώνει αν αναλογιστεί κανείς πως το αρχαίο ρήμα γράφω σήμαινε τόσο «γράφω» όσο και «ζωγραφίζω». Ως αποτέλεσμα η διττή σημασία του ρήματος θα μπορούσε να διέπει δύο διακριτές τεχνικές¹⁰¹. Η αντιμετώπιση των ελληνικών γραμμάτων και κατ' επέκταση λέξεων με αισθητικά κριτήρια μπορεί να μεταφέρει στο κοινό ένα πληρέστερο νόημα τόσο των λέξεων όσο και της επιγραφής. Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο, ότι τα εν λόγω ενεπίγραφα αντικείμενα (συνήθως αγγεία) δεν ήταν δυνατό να διαβαστούν από όλους, καθώς οι περισσότεροι αντιλαμβάνονταν την επιγραφή που συνόδευε την εικόνα, ως αισθητικό μέρος της και όχι ως απόδοση νοήματος ή και επεξήγησης αυτής¹⁰². Το γεγονός αυτό ίσως αποσαφηνίζει τον λόγο για τον οποίο δίνονταν ιδιαίτερη προσοχή στις λέξεις και τις επιγραφές, οι οποίες πολλές φορές ακολουθούσαν το σχήμα των αντικειμένων ή των απεικονισμένων μορφών.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο λεγόμενος Απόλλωνας του Μαντίκλου (**Εικ. 28**)¹⁰³. Το χάλκινο αγαλμάτιο προέρχεται από τη Βοιωτία και χρονολογείται το πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.. Η επιγραφή που φέρει στο μηρό, είναι γραμμένη βουστροφηδόν και αποτελείται από δύο δακτυλικά εξάμετρα. Διαβάζοντας από αριστερά προς τα δεξιά και ξεκινώντας με την εξωτερική γραμμή, το έμμετρο κείμενο, γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο,

---

⁹⁹ Jeffery 1990, 63-65.

¹⁰⁰ Waal 2018, 90-91.

¹⁰¹ Pappas 2011, 44. Kotsonas 2022, 185. Jeffery 1990, 51.

¹⁰² Το ζήτημα των εγγράμματων κατά την εποχή αυτή θα αναλυθεί στο κεφάλαιο 3 της παρούσας εργασίας.

¹⁰³ Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, 03997. Ύστερη Γεωμετρική Περίοδος (700-675 π.Χ.).

<https://collections.mfa.org/objects/152660>

προσωποποιεί το ειδώλιο και κατονομάζει τον αφιερωτή του, Μαντίκλο. Αναφέρει επίσης το κόστος ανάθεσης του.

*MANTIKΛΟΣ ΜΑΝΕΘΕΚΕΦΕΚΑΒΟΛΟΙΑΡΓΥΡΟΤΟΧΣΟΙΤΑΣΔΕΚΑΤΑΣΤΥΔΕΦΟΙΒΕΔΙ
ΔΟΙΧΑΡΙΦΕΤΤΑΝΑΜΜΟΙ*

«Ο Μάντικλος με ανέθεσε στον αργυρότοξο Απόλλωνα ως δεκάτη, κι εσύ Φοίβε δώσ' του όμορφη ανταμοιβή»¹⁰⁴

Η επιγραφή φαίνεται να συμπληρώνει και να ακολουθεί το σχήμα του αγαλμάτιου. Αν και οι περισσότερες πρώιμες ελληνικές επιγραφές συντάσσονταν οριζόντια, η συγκεκριμένη διαβάζεται βουστροφηδόν και κάθετα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει από τη διαθεσιμότητα χώρου του ειδωλίου στο κάτω μέρος, καθώς οι μηροί του πολεμιστή είναι αρκετά μεγάλοι, ώστε να χωρέσουν τα αφιερωτικά εξάμετρα. Ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι επιλέχθηκε αυτός ο τρόπος γραφής και αυτό το σημείο για αισθητικούς λόγους. Πιο συγκεκριμένα, η επιγραφή φαίνεται να εξισορροπεί και να αντικατοπτρίζει το πάνω μέρος, δημιουργώντας μια αισθητική συμμετρία με τους βουστρύχους και το κεφάλι του αγαλματιδίου. Το σχήμα των μηρών του και οι ραβδώσεις που φέρουν, φαίνονται πανομοιότυπα με αυτό του κεφαλιού και των μαλλιών του, ενώ η εγχάρακτη επιγραφή, γραμμένη βουστροφηδόν μιμείται τον τρόπο που πέφτουν οι βόστρυχοι στους ώμους του πολεμιστή¹⁰⁵.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Πλάντζο, η γραφή σε α' ενικό πρόσωπο (τύπος ομιλούμενου αντικειμένου)¹⁰⁶, μετατρέπει το αντικείμενο σε υποκείμενο, δίνοντας του ζωή και βοηθώντας παράλληλα στην (προφορική) ανάγνωση. Με αυτόν τον τρόπο ο Απόλλων του Μαντίκλου δεν είναι μόνο ένα έργο γλυπτικής, αλλά και ένα έργο γραφής με διαδραστικό χαρακτήρα. Τέλος, το εν λόγω αγαλμάτιο, λειτουργεί ως μέσο σύνδεσης

---

¹⁰⁴ Βουτυράς 2011, 57. Pappas 2011, 39-41. Thomas 1992, 78-80.

<https://www.offlinepost.gr/2022/09/21/o-appolon-tou-mantiklou-ena-mikro-xalk/> ανακτήθηκε 29/9/22.

Πλάντζος 2011, 63. Jeffery 1990, 46-47.

¹⁰⁵ Pappas 2011, 39-41.

¹⁰⁶ βλ. κεφάλαιο 4.

ανθρώπου και θεού, όπως τα αντίστοιχα τοτέμ στους αρχαίους πολιτισμούς της Αμερικής¹⁰⁷.

Συμπερασματικά, ο τρόπος απόδοσης των γραμμάτων, φαίνεται να είχε διττό ρόλο τόσο αισθητικό, όσο και λειτουργικό, συνδυάζοντας και αλληλοκαλύπτοντας σε πολλές περιπτώσεις λέξη και εικόνα. Επιπλέον, η τεχνοτροπία και οι μορφές των γραμμάτων εξαρτώνται από το υλικό γραφής, ενώ όσον αφορά την χρονολόγηση μιας επιγραφής με βάση τα γράμματα της πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν όλες οι διαφορετικές παράμετροι ανάπτυξης. Οι παράμετροι ανάπτυξης αφορούν τόσο τις αλλαγές των μορφών των γραμμάτων τα οποία τείνουν να γίνονται όλο και πιο απλά και συμμετρικά, όσο και τη σταδιακή απώλεια των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες εξαφανίζονται βαθμιαία τον 5^ο αι. π.Χ. κάτω από τη διάδοση του ιωνικού αλφαβήτου¹⁰⁸.

---

¹⁰⁷ Πλάντζος 2014, 165-167. Στον τοτεμισμό, η διάδραση αντικειμένων και υποκειμένων (άψυχων-έμψυχων), καθιστά τα αντικείμενα όχι μόνο φορείς πολιτιστικού νοήματος, αλλά και δημιουργούς του.

¹⁰⁸ Jeffery 1990, 63-65. Waal 2018, 86-87.

Κεφάλαιο 3: Ο Γραμματισμός

3.1. Ορισμός του γραμματισμού

Με τον όρο «γραμματισμός» νοείται η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης, καθώς και η κατανόηση του κειμένου¹⁰⁹. Πιο αναλυτικά, ο αλφαριθμητισμός αποτέλεσε μία νέα δεξιότητα, ένα τεχνολογικό εργαλείο το οποίο είχε σημαντική επίδραση τόσο στο ίδιο το άτομο, όσο και ευρύτερα στην κοινωνία¹¹⁰. Ακόμη, ο «γραμματισμός» με την έννοια του γραπτού λόγου συνέβαλε στη διεύρυνση της διανοητικής ικανότητας και της μνήμης του ατόμου, καθώς και στην οργάνωση της σκέψης σε πιο λογικές και αφηρημένες δομές. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι υπόκειται σε συγκεκριμένα κοινωνικά, τεχνολογικά και οικονομικά πλαίσια και επομένως δεν μπορεί από μόνος του να μετασχηματίσει έναν πολιτισμό¹¹¹. Η τεχνολογία της γραφής είναι αλληλένδετη με την κοινωνική ανάγκη της κάθε εποχής. Ο ισχυρισμός ότι ο αλφαριθμητισμός εξαφανίστηκε από την Ελλάδα γύρω στο 1200 π.Χ. και επέστρεψε γύρω στο 800 π.Χ., υποθέτει ότι η Γραμμική Β ήταν παρόμοιας τεχνολογίας με το ελληνικό αλφάβητο, γεγονός που δεν αληθεύει. Η Γραμμική Β, ήταν ακατάλληλη για τις χρήσεις της γραφής του 8^{ου} αι. π.Χ., αλλά εξυπηρετούσε ικανοποιητικά τις ανάγκες που της ανατέθηκαν στη μυκηναϊκή κοινωνία¹¹².

Ο όρος «αλφαριθμητισμός/γραμματισμός», χρησιμοποιείται συνήθως για να δηλώσει την ικανότητα γραφής και ανάγνωσης, χωρίς να συμπεριλαμβάνει και τον προφορικό λόγο. Η διάκριση μεταξύ προφορικότητας και γραμματισμού είναι ένας τομέας της γλωσσολογίας στον οποίο δεν είχε δοθεί ιδιαίτερη σημασία, λαμβάνοντας υπόψιν ότι στο παρελθόν οι γλωσσολόγοι εστίαζαν περισσότερο στη μελέτη της γραπτής μορφής της γλώσσας. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχει στραφεί η προσοχή και στον προφορικό λόγο, καθώς αντιμετωπίζεται ως η πιο άμεση και αυθεντική μορφή της γλώσσας. Η ομιλία και η γραφή υπόκεινται επίσης σε διαφορετικούς περιορισμούς και οφέλη και έτσι θα πρέπει να εκτιμώνται οι μεταξύ τους διαφορές για την ορθότερη μελέτη του γραμματισμού¹¹³.

---

¹⁰⁹ Ο όρος έχει ερμηνευτεί από πολλές πτυχές και περιλαμβάνει διαφορετικά νοήματα. Βλ. αναλυτικά παρακάτω στο παρόν κεφάλαιο.

¹¹⁰ Ong 1982, 114-130.

¹¹¹ Doerksen 2012, 1-6. Βλ. επίσης Ong 1982, 80-82.

¹¹² Watt & Goody 1963, 316-317. Powell 2002, 24.

¹¹³ Doerksen 2012, 7-12.

Πιο αναλυτικά, η διάκριση γραπτού και προφορικού λόγου μπορεί να συνοψιστεί στις παρακάτω παρατηρήσεις: Όσον αφορά τη γραφή, πρέπει να είναι ικανή να μεταφέρει το μήνυμα στον αναγνώστη χωρίς τη βοήθεια της κίνησης του σώματος και του τόνου της φωνής, προβλέποντας όλες τις πιθανές έννοιες που μπορεί να έχει για κάθε πιθανό αναγνώστη σε οποιαδήποτε πλαίσιο, καθώς και να είναι σαφής. Αντίθετα, στον προφορικό λόγο, η σημασία κάθε λέξης επικυρώνεται με μια διαδοχή συγκεκριμένων καταστάσεων, συνοδευόμενη από φωνητικούς χρωματισμούς και φυσικές χειρονομίες του σώματος, οι οποίες συνδυάζονται για να εξειδικεύσουν τόσο τη συγκεκριμένη δήλωσή του, όσο και τις αποδεκτές συνειρμικές χρήσεις του. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το σύνολο των συμβολικών σχέσεων να βιώνεται πιο άμεσα από το άτομο σε έναν αποκλειστικά προφορικό πολιτισμό, και με αυτόν τον τρόπο να κοινωνικοποιείται σε μεγαλύτερο βαθμό. Η γραφή δεν έχει άμεσο ή συγκεκριμένο πλαίσιο κι έτσι οι λέξεις πρέπει να γίνουν πιο ακριβείς και απόλυτες, διευρύνοντας με αυτόν τον τρόπο και το λεξιλόγιο¹¹⁴. Σύμφωνα με τον Ong, ο προφορικός λόγος βασίζεται στη φυσική του ήχου σε αντίθεση με την οπτική φύση της γραφής και παράλληλα είναι δυναμικός, ενώ ο γραπτός στατικός μέσα στο χρόνο¹¹⁵. Πέρα από τα παραπάνω, έχει προταθεί ότι ο πρώιμος γραπτός λόγος υπηρετούσε τον προφορικό. Με άλλα λόγια, οι έμμετρες επιγραφές και οι ποιητικές εκφράσεις είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να διατηρηθούν εάν γράφονταν¹¹⁶.

Οι δύο αυτές μορφές της γλώσσας μπορούν να δώσουν διαφορετικές προσεγγίσεις στη μελέτη ενός πολιτισμού. Η προφορική επικοινωνία επηρεάζει σημαντικά τόσο το περιεχόμενο, όσο και τη μετάδοση αυτού, καθώς δημιουργεί μια αμεσότητα στη σχέση μεταξύ συμβόλου και αναφοράς. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συγκεντρωτική και συντηρητική, καθώς έχει μικρότερο λεξιλόγιο, χρησιμοποιώντας τυποποιημένες φράσεις. Τέλος, στους προφορικούς πολιτισμούς οι έννοιες των λέξεων συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με το πλαίσιο στο οποίο ομιλούνται¹¹⁷.

---

¹¹⁴ Για τον προφορικό λόγο βλ. επίσης Thomas 2001, 108-121. Ong 1982.

¹¹⁵ Ong 1982, 39-108.

¹¹⁶ Thomas 2001, 76-80.

¹¹⁷ Doerksen 2012, 8-10.

3.2. Η εκδήλωση του αλφαριθμητισμού/γραμματισμού

Ο αρχαίος γραμματισμός έχει προσεγγιστεί ερευνητικά ποικιλοτρόπως (γλωσσολογικά, ιστορικά, αρχαιολογικά, κοινωνιολογικά). Αυτή η διεπιστημονική προσέγγιση συμβάλλει σε μία πιο ποιοτική και ολιστική ερμηνεία σε αντίθεση με μια στατιστική ανάλυση σχετικά με το ποσοστό των εγγράμματων ανθρώπων στην αρχαιότητα¹¹⁸. Επιπλέον, πολλές φορές, ο γραπτός λόγος εξισώνεται με τον πολιτισμό λόγω των πολλαπλών δυνατοτήτων που μπορεί να παρέχει. Αυτό συμβαίνει επίσης εξαιτίας της εξιδανίκευσης της χρήσης της γραφής στην αρχαιότητα και της σύνδεσής της με την ορθολογική σκέψη των Ελλήνων και κατ' επέκταση με την αλλαγή των νοοτροπιών¹¹⁹.

Πιο αναλυτικά, ο Havelock είδε το αλφάβητο ως μια νέα μορφή ορθολογικής νόησης, το οποίο είχε τη δυνατότητα να παριστάνει κάθε ήχο με ένα γράμμα και την παιδεία ως έναν θεσμό ο οποίος σταδιακά αντικατέστησε την προηγούμενη, θεμελιωδώς διαφορετική προφορικότητα του ελληνικού πολιτισμού, ωστόσο όμως σύμφωνα με τον ίδιο, η παιδεία δεν ήταν μονοδιάστατη¹²⁰. Ο Watt και ο Goody υποστήριξαν ότι ο αλφαριθμητικός γραμματισμός συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη του ορθολογισμού, της δημοκρατίας, της φιλοσοφίας και της ιστοριογραφίας, καθώς επίσης και ότι το ελληνικό αλφάβητο ήταν πολύ πιο απλό στην εκμάθηση από οποιαδήποτε άλλη γραφή και έτσι ήταν ευκολότερο να εκδημοκρατιστεί, συγκριτικά με άλλες γραφές της Εγγύς Ανατολής, οι οποίες αφορούσαν ένα εξειδικευμένο αλφαριθμητισμό γραφέων¹²¹.

Άλλοι μελετητές, όπως ο McLuhan, υποστήριξαν ότι το μέσο επικοινωνίας αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη νοημοσύνη¹²², ενώ ο Ong έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην αποτελεσματικότητα της προφορικότητας, καθώς και στην σχέση μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου, αλλά και στη νοημοσύνη που προάγουν αυτά τα δύο είδη¹²³. Ωστόσο, η σύνδεση του ορθολογισμού και της επιστήμης με την ελληνική αλφαριθμητική γραφή μπορεί να υποδηλώνει μία λανθασμένη ηθική υπεροχή για τον αλφαριθμητικό πολιτισμό σε σύγκριση

---

¹¹⁸ Oikonomaki 2017, 283-284.

¹¹⁹ Thomas 2001, 19-21.

¹²⁰ Havelock 1982, 166-84.

¹²¹ Watt & Goody 1963, 318-321.

¹²² McLuhan 1964, 25-42.

¹²³ Ong 1982.

με τους μη αλφαβητικούς¹²⁴. Από μια ευρύτερη προοπτική, το φαινόμενο της γραφής και της ανάγνωσης στις αρχαίες κοινωνίες, είναι στην πραγματικότητα μια πρακτική η οποία αποτελείται από γεγονότα γραμματισμού ενσωματωμένα σε κοινωνικό-πολιτισμικά πλαίσια¹²⁵. Αναμφίβολα, η αλφαβητική γραφή κατέστησε δυνατές, αν και όχι απαραίτητες, τις βελτιώσεις της φιλοσοφικής σκέψης από την οποία αναπτύχθηκε η σύγχρονη επιστήμη. Καμία προηγούμενη γραφή, όπου ο προφορικός λόγος ήταν απομακρυσμένος από τη γραπτή έκφραση, δεν εξυπηρετούσε παρόμοιους σκοπούς¹²⁶.

Πιο συγκεκριμένα, η γραφή είναι μία πράξη των ανθρώπων, μια πρακτική και ένα τεχνούργημα που παράγεται από αυτή την πρακτική, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να συμπεριληφθεί σε περαιτέρω διαδικασίες χρήσης και ερμηνείας. Υπόκειται επίσης σε ιδιαίτερες κοινωνικό-πολιτισμικές συνθήκες, στις οποίες εμπλέκονται άνθρωποι, καθώς και άλλα αντικείμενα. Επιπλέον, η γραφή δίνει τη δυνατότητα να αποτυπώνονται πολύπλοκες σκέψεις και πληροφορίες για αόριστο χρονικό διάστημα για μεταγενέστερη ανάκληση, τόσο από το ίδιο το άτομο, όσο και από τρίτους, ενώ τόσο η γραφή όσο και το ίδιο το τεχνούργημα μπορούν να εμπεριέχουν έννοιες πέρα από αυτές που κωδικοποιούνται από τα ίδια τα σημάδια¹²⁷.

3.2.1. Ορισμός του γραμματισμού κατά την Εποχή του Σιδήρου

Την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.), δεν υπάρχει μαζικός γραμματισμός με τη σύγχρονη έννοια του όρου, παρά μόνο επιγραφικές πρακτικές τοποθετημένες σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια (π.χ. εμπόριο, συμπόσιο), οι οποίες αφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και όχι το σύνολο του πληθυσμού¹²⁸. Ακόμη, λαμβάνοντας υπόψιν ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρχει μια συστηματική επιγραφική εικόνα του ελληνικού κόσμου θα πρέπει να συνυπολογιστούν άλλα κριτήρια για τον καθορισμό των επιγραφικών συνηθειών της εποχής αυτής. Πιο συγκεκριμένα, ένα γεγονός γραμματισμού είναι μια διαδικασία που περιλαμβάνει το ενεπίγραφο αντικείμενο, το

---

¹²⁴ Powell 2002, 23.

¹²⁵ Oikonomaki 2017, 283-284.

¹²⁶ Powell 2002, 23-24.

¹²⁷ Doerksen 2012, 1-2.

¹²⁸ Oikonomaki 2017, 282-283.

κείμενο, τον γραφέα, καθώς και τον πιθανό αναγνώστη/αναγνώστες, ενώ τοποθετείται σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο¹²⁹.

Αυτό που γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, είναι ότι ο αλφαριθμητισμός συνδυάζει τοπικά και υπερ-τοπικά χαρακτηριστικά. Πιο αναλυτικά, οι τοπικές πρακτικές αποδίδονται στον τόπο παραγωγής ή χρήσης, ενώ οι υπερτοπικές αφορούν κοινές πρακτικές μεταξύ διαφορετικών περιοχών του ελλαδικού χώρου. Κατά συνέπεια, ο αλφαριθμητισμός είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο αποκτά το νόημά του εντός των εθνικών ή κοινοτικών ορίων, καθώς και εκτός αυτών. Οι επιγραφές της Μεθώνης, για παράδειγμα, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη κοινών πρακτικών γραμματισμού ή επιγραφικών συνηθειών, υποδηλώνοντας υπερ-τοπικά χαρακτηριστικά των πρώιμων χρήσεων της αλφαριθμητικής γραφής (συμποτική δραστηριότητα, μετρικές επιγραφές, κοινοί τύποι του «ομιλούντος αντικειμένου» ή «τιμωρίας του κλέφτη», χαραγμένα ονόματα σε αγγεία, εμπορικά σήματα και σήματα αγγειοπλαστών, κοινά χαρακτηριστικά των τοπικών αλφαριθμητισμών)¹³⁰. Από την άλλη, ο τοπικός χαρακτήρας του πρώιμου γραμματισμού πιστοποιείται στα διαφορετικά τοπικά αλφάβητα, τα οποία αργότερα συνδέονται σε ένα ενιαίο αλφάβητο (ιωνικό)¹³¹.

Ο γραμματισμός την εποχή αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μία εκτεταμένη επιγραφική πρακτική, καθώς στην πρώιμη περίοδο του αλφαριθμητικού γραμματισμού δεν είναι εμφανές αν πρόκειται για μεμονωμένες και αυστηρά εντοπισμένες πράξεις αλφαριθμητισμού ή για καθιερωμένες τοπικές ή/και υπερτοπικές επιγραφικές πρακτικές. Ωστόσο, ένα επαναλαμβανόμενο γεγονός αλφαριθμητισμού που λαμβάνει χώρα σε διαφορετικές περιοχές αποτελεί ένδειξη αν όχι για μια καθιερωμένη, τουλάχιστον για μια αναπτυσσόμενη επιγραφική συνήθεια. Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι τα αγγεία ήταν φορητά ενεπίγραφα αντικείμενα δεν αποτελούσαν μόνο το μέσο του ενεπίγραφου κειμένου, αλλά παρήγαγαν επίσης νόημα και τόνιζαν τους συνειρμούς του κειμένου, ενσωματώνοντας στο γεγονός του αλφαριθμητισμού τόσο ένα εγγράμματο, όσο και ένα αναλφάβητο κοινό. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα την απόδοση αξίας τόσο στο κείμενο, όσο και τη δυνατότητα

---

¹²⁹ Για τα ζητήματα αυτά βλ. επόμενες ενότητες του παρόντος κεφαλαίου.

¹³⁰ Oikonomaki 2017, 278-281. Βλ. επίσης Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012.

¹³¹ Waal 2018, 86-89.

συμμετοχής σε αναλφάβητους ή ημι-εγγράμματος ανθρώπους σε γεγονότα αλφαριθμητισμού μέσω της αντίληψης της επιγραφής ως κείμενο και ως εικόνα¹³².

---

¹³² Oikonomaki 2017, 278-281.

3.3. Οι Εγγράμματοι

Κατά την πρώιμη περίοδο χρήσης της γραφής, μια πράξη γραμματισμού απευθύνεται τόσο σε εγγράμματο όσο και σε αγράμματο κοινό ως διαδραστική διαδικασία. Δεδομένου ότι η ικανότητα της γραφής και της ανάγνωσης δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη, η εκδήλωση γραμματισμού αφορούσε εγγράμματους και αγράμματους ανθρώπους¹³³.

Ωστόσο, ο ορισμός του εγγράμματος και αγράμματος κατά την πρώιμη εποχή της γραφής, είναι μία δύσκολη υπόθεση. Η λέξη αναλφάβητος (*ἀγράμματος* και *illiteratus* στα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά αντίστοιχα) έχει την έννοια του «ακαλλιέργητος» και «ανίκανος να γράψει και να διαβάσει»¹³⁴. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο *ἀγράμματος* και για τα ζώα με την έννοια της ανικανότητας να προφέρουν αρθρωτούς ήχους. Στην εποχή του Κικέρωνα, ο «εγγράμματος» είχε την έννοια του καλλιεργημένου και ο «αγράμματος» σήμαινε αυτόν που είχε «έλλειψη πολιτισμού»¹³⁵. Παρόλα αυτά, δεν είναι σαφές ποιο βαθμό γνώσης έπρεπε να κατέχει ένα άτομο για να χαρακτηριστεί εγγράμματο ή όχι.

Επιπρόσθετα, τα πρώιμα γραπτά κείμενα χρησιμοποιήθηκαν για συγκεκριμένους σκοπούς και από έναν πολύ περιορισμένο αριθμό ανθρώπων. Στις επιγραφές του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ., η μεγαλύτερη ομάδα σωζόμενων κειμένων αφορούσε επιγραφές ιδιοκτησίας γραμμένες σε αγγεία, ενώ είναι γνωστές μερικές ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες, καθώς και αναθηματικές επιγραφές. Σε πόλεις, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος και η Μίλητος, πιθανώς να υπήρχε ένα ακροατήριο εκατοντάδων, αλλά και ένας πυρήνας δεκάδων πλήρως εγγράμματων ανδρών¹³⁶.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι αναλφάβητοι δεν αποκλείστηκαν από εκδηλώσεις γραμματισμού, καθώς αποτελούσαν μέρος της μέσω των αισθήσεων τους. Αυτό σημαίνει ότι μπορούσαν να βλέπουν το κείμενο και να ακούν κάποιον να το διαβάζει, ενώ πιθανότατα θαύμαζαν την αισθητική μορφή της επιγραφής, καθώς την εποχή αυτή η γραφή επιδρά στους ανθρώπους όχι μόνο ως νόημα, αλλά και ως εικόνα. Επιπλέον, η ενσωμάτωση των αναλφάβητων στην πράξη του γραμματισμού, δηλώνει την επιρροή του ίδιου του κειμένου στην κοινωνία, αλλά και την εξοικείωση της με αυτό. Κατά συνέπεια,

---

¹³³ Oikonomaki 2017, 282-284.

¹³⁴ Harris 1989, 5.

¹³⁵ Κικέρ. De orat. II. 6.

¹³⁶ Harris 1989, 55.

αναλφάβητα και ημί-εγγράμματα άτομα θα μπορούσαν να συμμετέχουν σε μια εκδήλωση γραμματισμού, όχι μόνο ως μέρος της κοινωνικής δραστηριότητας, αλλά και ως μέρος της ίδιας της πράξης του γραμματισμού μέσω διάφορων τρόπων αλληλεπίδρασης με το κείμενο, βλέποντας την επιγραφή, θαυμάζοντας το αισθητικό της αποτέλεσμα και αποδίδοντας του αξία, ερμηνεύοντας το κείμενο και έχοντας το ρόλο του κοινού¹³⁷.

Οι εγγράμματοι από την άλλη, έπρεπε να είναι σε θέση να διαβάζουν εύκολα ένα γραπτό μήνυμα, καθώς και να είναι εξοικειωμένοι με τις τυπικές συμβάσεις. Ωστόσο, πιθανώς ένας εγγράμματος, αν χρειαζόταν ήταν σε θέση να καταλάβει, να διαβάσει και να γράψει σε άλλο ελληνικό αλφάβητο και προφανώς να αναγνωρίσει τα σύμβολα, την εμπορική γλώσσα και τις συνήθειες γραμματισμού άλλων περιοχών. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η ποικιλομορφία των εγχάρακτων επιγραφών υποδεικνύει γραφείς με διαφορετικό επίπεδο αλφαριθμητισμού, στοιχείο που έρχεται σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι η γραφή ήταν προνόμιο μόνο μιας κλειστής ομάδας, καθώς κάτι τέτοιο προϋποθέτει μια πιο ομοιόμορφη εικόνα και χρήση του αλφαριθμητισμού. Συνεπώς, αυτή η ποικιλομορφία επιβεβαιώνει τη διάδοση του γραμματισμού μέσα στη κοινωνία και την ύπαρξη και την αλληλεπίδραση όχι ενός, αλλά πολλών τοπικών αλφαριθμητισμών¹³⁸.

3.3.1. Αλφαριθμητισμός και κοινωνική διαστρωμάτωση

Ο αλφαριθμητισμός σχετίζεται επίσης με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Στους πρώτο-εγγράμματος πολιτισμούς, στους οποίους τα συστήματα γραφής δεν ήταν αλφαριθμητικά, υπήρχε ένας ισχυρός διαχωρισμός μεταξύ αυτών που ήταν σε θέση να γράψουν (συνήθως μία μικρή ομάδα ελίτ) και σε αυτούς που δεν ήταν. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι μετέπειτα πιο «δημοκρατικές» αλφαριθμητικές γραφές αν και κατέρριψαν σε έναν βαθμό τον διαχωρισμό αυτό οδήγησαν τελικά σε έναν πολλαπλασιασμό περισσότερο ή λιγότερο απτών διακρίσεων που αφορούσαν την ανάγνωση. Επιπλέον, η ύπαρξη και η διαίρεση μεταξύ των διάφορων επιπέδων αλφαριθμητισμού και αναλφαριθμητισμού, δεν μπορεί να υπάρξει σε μία μη εγγράμματα κοινωνία, η οποία βασίζεται κατά κύριο λόγο στην προφορικότητα¹³⁹.

---

¹³⁷ Oikonomaki 2017, 276-277.

¹³⁸ Oikonomaki 2017, 281-282.

¹³⁹ Goody & Watt 1963, 335.

Πιο συγκεκριμένα, άλλα χαρακτηριστικά του κοινωνικού συστήματος, τα οποία είναι αναμφίβολα υπεύθυνα για τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκαν τα συστήματα γραφής, είναι η χρήση της γραφής. Η μυκηναϊκή γραφή εξαφανίστηκε εντελώς μετά τον 12^ο αι. π.Χ. λόγω της πολύ περιορισμένης χρήσης της και της στενής σχέσης της με την ανακτορική διοίκηση. Είναι αμφίβολο αν μια τέτοια απώλεια θα μπορούσε να συμβεί στον ελλαδικό χώρο μετά την εισαγωγή μιας πλήρους αλφαβητικής γραφής. Ο λόγος για την επιτυχία του αλφαβήτου, σε αντίθεση με τις «θεοκρατικές» γραφές της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας, βασίζεται στο γεγονός ότι τα γραφικά του σημεία είναι αναπαραστάσεις του βασικού φωνητικού συστήματος¹⁴⁰.

Συμπερασματικά, είναι πολύ δύσκολο να οριστεί ποιος ήταν εγγράμματος στον πολύ πρώιμο ελλαδικό χώρο, καθώς και πόση σημασία είχε ο αλφαβητισμός. Αναμφίβολα για μία ομάδα ανθρώπων αποτελούσε βασική διάκριση σε ένα στενό κοινωνικό πλαίσιο¹⁴¹. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι δεν υφίσταται μαζική παιδεία και πιθανότατα μόνο ένα μικρό μέρος ανθρώπων κατείχε την ικανότητα της γραφής και ακόμη μικρότερο αυτή της ανάγνωσης. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι πέρα από μία περιορισμένη ομάδα ατόμων ανώτερης κοινωνικής τάξης και άλλοι άνθρωποι μπορούσαν να γράψουν (π.χ. αγγειοπλάστες), καθώς και να συμμετάσχουν σε ένα γεγονός αλφαβητισμού. Το ζήτημα που προκύπτει είναι εάν απλά ήταν σε θέση να αντιγράψουν ένα γραπτό μήνυμα ή να το παράγουν εξ ολοκλήρου οι ίδιοι. Αναφορικά με το ερώτημα αν υπήρχε ή όχι μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε εγγράμματους και μη στις αρχαίες κοινωνίες, στην πραγματικότητα εξαρτάται από την ίδια την αρχαία κοινωνία, καθώς και το είδος του γραμματισμού. Όσον αφορά την ικανότητα των γυναικών να διαβάζουν και να γράφουν σ' αυτήν την περίοδο, δεν υπάρχουν συγκεκριμένες πληροφορίες, αλλά φαίνεται ότι αποκλείστηκαν σε μεγάλο βαθμό. Η περίπτωση της Σαπφούς (630-570 π.Χ.), η οποία προφανώς έμαθε να διαβάζει και να γράφει καλά θα πρέπει να θεωρηθεί εξαίρεση¹⁴².

3.3.2. *Ο γραφέας και ο αναγνώστης του κειμένου*

Η ταυτότητα και η κοινωνική θέση του γραφέα παραμένουν προβληματικές, καθώς μπορεί να πρόκειται για έναν εγγράμματο αριστοκράτη, έναν ημί-εγγράμματο ή τελείως

¹⁴⁰ Goody & Watt 1963, 316-317.

¹⁴¹ Βλ. κεφάλαιο 4.

¹⁴² Harris 1989, 3, 48.

αναλφάβητο —ο οποίος απλά αντιγράφει ένα μοτίβο γραφής— ή και για τον ίδιο τον ιδιοκτήτη του εκάστοτε αγγείου. Επιπλέον, η ποικιλία των σωζόμενων επιγραφών, αλλά και οι διαφορετικές δεξιότητες γραφής που φαίνονται στα αντικείμενα, υποδεικνύουν ότι πρόκειται πιθανόν για το αποτέλεσμα μιας δραστηριότητας γραμματισμού, η οποία εκτείνεται σε πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής και άρα και σε άτομα διαφορετικής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης. Το γεγονός αυτό φαίνεται αναπόφευκτο από τη στιγμή που η γραφή δεν εξυπηρετεί μόνο γραφειοκρατικούς σκοπούς¹⁴³.

Ένα στοιχείο το οποίο θα μπορούσε να συμβάλει στην αναγνώριση του γραφέα, είναι η μορφή και ο τύπος της επιγραφής, καθώς τόσο η εμφάνιση του κειμένου στο αντικείμενο, όσο και η ικανότητα γραφής, είναι σε θέση να προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα του γραφέα. Δεδομένου ότι δεν χρειάζονται ειδικές τεχνικές δεξιότητες για τη χάραξη ενός πήλινου αγγείου, όπως πιθανότατα συμβαίνει με άλλα υλικά (μέταλλο ή λίθος), οι επιγραφές ή τα σύμβολα στα αγγεία θα μπορούσαν να δημιουργούνται από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη. Η ποικιλία που συναντάται στην δεξιοτεχνία των επιγραφών μαρτυρά τα διαφορετικά επίπεδα γνώσης της γραφής, καθώς και την επέκταση του γραμματισμού πέρα από μία κλειστή κοινωνική ομάδα¹⁴⁴.

Ο αναγνώστης αποτελεί επίσης βασικό ζήτημα του γραμματισμού, καθώς επηρεάζει άμεσα τη σύλληψη και την εφαρμογή της γραπτής πράξης και του κειμένου. Τα πρώιμα επιγραφικά ευρήματα είναι εξαιρετικά σημαντικά για την ανασύσταση της αναγνωστικής πρακτικής λόγω της έλλειψης λογοτεχνικών στοιχείων. Τα επιγραφικά στοιχεία, τα οποία κατά κύριο λόγο περιορίζονται σε κείμενα ιδιοκτησίας και μετρικές επιγραφές, είναι σχεδόν το μόνο κριτήριο για την αναβίωση των τεχνικών ανάγνωσης. Δεδομένου ότι οι επιγραφές τοποθετούνταν σε ορατό σημείο του αγγείου φαίνεται ότι απευθύνονταν μάλλον σε ένα κοινό αποτελώντας μία πράξη κοινωνικού γραμματισμού και ως εκ τούτου το κείμενο μάλλον διαβάζονταν δυνατά. Πρέπει ωστόσο να ειπωθεί ότι η ανάγνωση κατά την περίοδο της πρώιμης αλφαβητικής παιδείας είχε πιθανότατα ουσιαστικές διαφορές από την

---

¹⁴³ Oikonomaki 2017, 267-269.

¹⁴⁴ Oikonomaki 2017, 267-269. Piquette & Whitehouse 2013, 5-6.

ύστερη αρχαϊκή ή κλασική περίοδο, καθώς η γραφή και ανάγνωση δεν ήταν ακόμη καθιερωμένη πρακτική¹⁴⁵.

Επιπλέον, μία πράξη γραμματισμού (η οποία περιλαμβάνει τον γραφέα, τον αναγνώστη, το αλφάβητο, καθώς και τον τόπο παραγωγής και κατανάλωσης), θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με μία ευρύτερη προοπτική τόσο γεωγραφικά, όσο και κοινωνικά, καθώς αλληλοεπιδρά με διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τόπους. Αν και η τυπολογία ενός αγγείου, καθώς και οι τεχνολογίες ανάλυσης του πηλού είναι σε θέση να προσδιορίσουν την προέλευση των αγγείων δεν μπορούν να δώσουν ακριβείς πληροφορίες σχετικά με την προέλευση τόσο του γραφέα, όσο και του αλφαβήτου μιας επιγραφής. Ο γραφέας θα μπορούσε να έχει την ίδια προέλευση με το ενεπίγραφο αντικείμενο, αλλά και να είναι οποιοσδήποτε αγόρασε ή/και χρησιμοποίησε το αγγείο¹⁴⁶.

Τέλος, οι πρακτικές γραμματισμού, προϋποθέτουν ένα κοινό εξοικειωμένο με τη γραφή, ικανό να διαβάσει και πιθανώς να γράψει τουλάχιστον μερικά γράμματα ή λέξεις και σύντομα κείμενα. Αν και πολλές από τις σωζόμενες επιγραφές δεν αποτελούνται από περισσότερες από μία λέξεις, η πλειοψηφία τους αφορά ενιαία αλφαβητικά ή μη αλφαβητικά σημάδια, τα οποία αποτελούν σημαντικά στοιχεία για τον πρώιμο αλφαβητισμό. Τοποθετούνται συνήθως σε συγκεκριμένο σημείο του αγγείου (λαβή, ώμος) και αποτελούν κοινή και συνεχή επιγραφική πρακτική σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Επιπλέον, η τοπικότητα δεν νοείται μόνο από χωρική, αλλά και από κοινωνική άποψη¹⁴⁷.

---

¹⁴⁵ Oikonomaki 2017, 269-274.

¹⁴⁶ Oikonomaki 2017, 278.

¹⁴⁷ Oikonomaki 2017, 277.

3.4. Πρακτικές γραφής και ανάγνωσης

Οι πρακτικές γραφής και ανάγνωσης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αποτελούν ένα προβληματικό σημείο στη γενικότερη μελέτη του φαινομένου του αλφαριθμητισμού, καθώς δεν είναι δυνατό να ανακατασκευαστεί με ακρίβεια ο τρόπος που συντελούνταν οι διαδικασίες αυτές. Ωστόσο, υπάρχουν πολλές πιθανές προσεγγίσεις για την ανάλυση της ανάγνωσης¹⁴⁸, καθώς η πράξη της ανάγνωσης εξαρτάται από διάφορες μεταβλητές, όπως το υλικό και η επιφάνεια γραφής, ο τύπος του κειμένου, ο αναγνώστης, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο διαβάζεται ένα κείμενο¹⁴⁹.

Πρέπει να σημειωθεί ότι αν και δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο το πραγματικό αντικείμενο της ανάγνωσης, αλλά το κείμενο που είναι γραμμένο πάνω σε αυτό, τα κείμενα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα αντικείμενα που τα φέρουν. Πιο αναλυτικά, τόσο το αντικείμενο όσο και η επιγραφή του διαμορφώνονται από πολιτιστικές συμβάσεις οι οποίες δεν αφορούν μόνο τις πρακτικές και τεχνικές πτυχές της παραγωγής ενός ενεπίγραφου αντικειμένου που βασίζεται στην κοινή τεχνογνωσία ενός πολιτισμού, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο οι παραγωγοί ανέμεναν να χρησιμοποιηθεί αυτό το αντικείμενο με βάση τους κοινούς κανόνες ή πρότυπα της αναγνωστικής πρακτικής μιας κοινότητας ανάγνωσης. Από την άλλη μεριά, τα υλικά και τυπικά χαρακτηριστικά ενός τέτοιου ενεπίγραφου αντικειμένου επηρεάζουν τον χειρισμό και την αποδοχή τόσο του αντικειμένου, όσο και του κειμένου από τον αναγνώστη¹⁵⁰.

Η μελέτη του αλφαριθμητισμού αποτελεί εν μέρει μια μελέτη των κειμένων, καθώς και του τρόπου παραγωγής και χρήσης τους. Ο ορισμός του κειμένου, την πρόωμη εποχή της αλφαριθμητικής γραφής (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.), περικλείει ζητήματα όπως τη σημασία του σε μία εκδήλωση γραμματισμού, το νόημα του έξω από το πλαίσιο για το οποίο προορίστηκε, η συμμετοχή μη εγγράμματων ατόμων, καθώς και αν αποτελεί αισθητικό μέρος του συνόλου ενός αντικειμένου (συνήθως αγγείου). Τα κείμενα αυτής της περιόδου περιλαμβάνουν εγχάρακτες ή γραπτές επιγραφές, πολλές φορές έμμετρες, αναθηματικές επιγραφές και δήλωσης ιδιοκτησίας, εμπορικά σήματα και σημάδια αγγειοπλαστών¹⁵¹.

---

¹⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά Johnson & Parker 2009. Yunis 2003, 1-14. Worthington 1996. Sherratt 1990.

¹⁴⁹ Krauß, Leipziger, Schücking-Jungblut 2020, 2.

¹⁵⁰ Krauß, Leipziger, Schücking-Jungblut 2020, 2-3.

¹⁵¹ Oikonomaki 2017, 274.

Πιο αναλυτικά, τα σύμβολα ή άλλα εγγράκτα σημάδια, θεωρούνται «κείμενο» με την ευρύτερη έννοια, καθώς έχουν ιδιαίτερη σημασία και απευθύνονται σε κοινό στο πλαίσιο μιας διαδικασίας επικοινωνίας. Επιπλέον, μεμονωμένα γράμματα, τα οποία μπορεί να αφορούν συντομευμένες λέξεις, αποτελούν «κείμενο», καθώς έχουν ρόλο σε ένα γεγονός αλφαριθμητισμού και σε μια κοινωνική δραστηριότητα. Επιπρόσθετα, ο γραμματισμός ως συνδυασμός σημειωτικών συστημάτων, θα μπορούσε να περιλαμβάνει σύμβολα που δεν βασίζονται σε κείμενο, όπως αριθμητικά ή άλλα συστήματα συμβόλων, που υπάρχουν πριν και μετά την υιοθέτηση της αλφαριθμητικής γραφής. Άλλα σύμβολα, όπως εμπορικά σήματα ή σήματα αγγειοπλαστών χρησιμοποιήθηκαν ευρέως πριν από την αλφαριθμητική γραφή. Τα σημάδια των αγγειοπλαστών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου εξυπηρετούσαν διάφορους σκοπούς στην παραγωγή και διανομή αγγείων¹⁵². Αν και τα παραπάνω δεν εμπίπτουν με άμεσο τρόπο στο πεδίο του γραμματισμού αποτελούν από μία ευρύτερη προοπτική εκφάνσεις της γλώσσας. Είναι λοιπόν σημαντικό να εξεταστεί αν τα χαράγματα αυτά απευθύνονται σε συγκεκριμένη ομάδα ατόμων ή αν εξυπηρετούν απλώς τις ανάγκες του παραγωγού τους, καθώς μερικά από αυτά τα σύμβολα και τα αλφαριθμητικά σημάδια, έχουν νόημα πέρα από το χρόνο και τον τόπο παραγωγής τους, το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευτεί και εκτός του πλαισίου δημιουργίας τους, σε αντίθεση με άλλα τα οποία έχουν εφήμερο χαρακτήρα. Οι επιγραφές και τα σημάδια που εντοπίζονται στα αγγεία είναι μία ορατή απόδειξη της παιδείας τόσο κατά τη στιγμή της παραγωγής τους, όσο και κατά τη στιγμή της κατανάλωσης, της αντίληψης και της ερμηνείας τους¹⁵³.

Ακόμη, το κείμενο αποτελεί το βασικό μέρος της ανάλυσης των αναγνωστικών πρακτικών, ωστόσο όμως δεν θα πρέπει να γίνεται μόνο μία επιγραφική ή γλωσσική προσέγγιση, καθώς υπάρχει κίνδυνος να αποκλειστούν από τη διαδικασία οι άνθρωποι που παρήγαγαν και αλληλοεπίδρασαν με το ενεπίγραφο αντικείμενο. Επιπλέον, η πρακτική της ανάγνωσης δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις υλικές της προϋποθέσεις, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο βρέθηκε το αντικείμενο, καθώς τα υλικά αντικείμενα είναι η μόνη άμεση πρόσβαση σε προηγούμενες αναγνωστικές κοινότητες και τις αντίστοιχες αναγνωστικές πρακτικές τους¹⁵⁴.

---

¹⁵² Papadopoulos 1994, 473–481 και 492–493.

¹⁵³ Oikonomaki 2017, 275-276.

¹⁵⁴ Krauß, Leipziger, Schücking-Jungblut 2020, 2-3.

3.4.1. Τύπος κειμένου προς ανάγνωση: *scriptio continua* και σημεία στίξης

Κατά την πρώιμη εποχή της αλφαβητικής γραφής (11^{ος} -8^{ος} αι. π.Χ.), καθώς και κατά την διάρκεια της κλασικής περιόδου και την ύστερη αρχαιότητα, τα περισσότερα σωζόμενα κείμενα είναι γραμμένα χωρίς διαχωριστικά σημεία ανάμεσα στις λέξεις (*scriptio continua*). Η απουσία χώρου μεταξύ των λέξεων (*scriptio continua*), καθώς και η πρακτική της ανάγνωσης δυνατά θεωρούνται συχνά δύο παράγοντες που εμπόδισαν σημαντικά την ταχύτητα και την ακρίβεια στους αρχαίους αναγνώστες. Αρκετά στοιχεία υποστηρίζουν την άποψη ότι οι αρχαίοι γραφείς και αναγνώστες θεωρούσαν την ακρίβεια και την ταχύτητα στην ανάγνωση ως επιθυμητούς στόχους θέτοντας σε εφαρμογή τεχνικές που ήταν γνωστικά αποτελεσματικές για την επίτευξη αυτών των στόχων¹⁵⁵.

Οι αρχαίοι αναγνώστες ήταν πιο εξοικειωμένοι με την ανάδρομη γραφή και τη *scriptio continua*, αν και η ανάγνωση παρέμενε ένα δύσκολο έργο, καθώς ο αναγνώστης έπρεπε να αποκωδικοποιήσει το κείμενο όχι μόνο ως νόημα, αλλά και ως εικόνα. Επιπλέον, τα σημεία στίξης ή η έλλειψή τους είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση και την ερμηνεία του κειμένου. Στην υπό συζήτηση περίοδο η στίξη δεν χρησιμοποιείται με ομοιόμορφο τρόπο, ωστόσο ο αρχαίος αναγνώστης, ο οποίος σε πολλές περιπτώσεις ήταν και φυσικός ομιλητής της ελληνικής γλώσσας, ήταν σε θέση να αναγνωρίσει το τέλος μιας λέξης σε μία συνεχή σειρά γραμμάτων, ακόμη και χωρίς διαχωριστικά σημάδια¹⁵⁶.

Τις περισσότερες φορές οι πρώιμες επιγραφές δεν φέρουν καμία μορφή στίξης. Ορισμένες χρησιμοποιούν διαιρέσεις λέξεων μέσω πολλαπλών κουκκίδων ή/και σύντομων κάθετων πινελιών τοποθετημένων κάθετα η μία πάνω στην άλλη (**Εικ. 29**). Παρόμοια είδη διαίρεσης λέξεων μαρτυρούνται στις πρώιμες δυτικό-σημιτικές επιγραφές, αλλά όχι σε μεταγενέστερες φοινικικές επιγραφές, οι οποίες είναι γραμμένες σε *scriptio continua* (σε συνεχόμενη γραφή)¹⁵⁷. Η διαφορά αυτή θα μπορούσε να εξηγηθεί είτε ως ελεύθερη επιλογή του γραφέα, είτε ως χαρακτηριστικό συγκεκριμένων τοπικών γραφών, ή ως ένδειξη εξέλιξης της γραφής, κάτι που δεν συμβαίνει ταυτόχρονα σε όλες τις περιοχές του ελληνικού κόσμου. Στην πραγματικότητα η παρουσία ή η απουσία σημείων στίξης σε ένα

¹⁵⁵ Battezzato 2009, 2-3.

¹⁵⁶ Oikonomaki 2017, 269-274.

¹⁵⁷ Waal 2019, 111. Waal 2018, 93-96. Για την στίξη βλ. επίσης Lougovaya-Ast 2017, 33-34.

κείμενο συνδέεται στενά με την αντίληψη της γραφής και της ανάγνωσης¹⁵⁸. Για παράδειγμα, η μέθοδος γραφής βουστροφηδόν¹⁵⁹ διευκόλυνε αυτή τη διαδικασία, καθώς δεν απαιτούσε από τον αναγνώστη να επιστρέψει για να ξεκινήσει μια νέα γραμμή, γεγονός που θα μπορούσε να συμβάλει στη δημιουργία «αναγνωστικού» λάθους. Κάποιες από τις αρχαιότερες επιγραφές, οι οποίες είναι γραμμένες από δεξιά προς τα αριστερά, περιλαμβάνουν περισσότερες από μία γραμμές, στοιχείο που ίσως μαρτυρεί κάποια ανησυχία για τη σήμανση/διαχωρισμό των ξεχωριστών γραμμών¹⁶⁰.

Συμπερασματικά, η πράξη της ανάγνωσης ήταν και στις δύο περιπτώσεις μία διαδικασία η οποία απαιτεί την ικανότητα του αναγνώστη να διαχωρίσει τις λέξεις, να προσδιορίσει το νόημά τους μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο μιας πρότασης και τελικά να αποδώσει νόημα στο κείμενο στο σύνολό του¹⁶¹. Τα πρώτα σημεία στίξης χώριζαν το κείμενο σε λέξεις ή πολύ μικρές σημασιολογικές μονάδες, βοηθώντας ενδεχομένως τη διαδικασία ανάγνωσης και ταυτόχρονα αποδομώντας το κείμενο στο σύνολό του. Από την άλλη μεριά, η παντελής έλλειψη στίξης στις αρχαίες επιγραφές οδηγεί σε παρόμοιο αποτέλεσμα όσον αφορά την αντίληψη του νοήματος του κειμένου¹⁶².

3.4.2. Είδη/τρόποι ανάγνωσης: σιωπηλή και μεγαλόφωνη ανάγνωση

Για τον τρόπο με τον οποίο ένα κείμενο διαβαζόταν, δηλαδή σιωπηλά ή δυνατά, υπάρχουν πολλές θεωρίες σε συνδυασμό με τον τρόπο γραφής ενός κειμένου (με ή χωρίς διαχωρισμό λέξεων). Πιο συγκεκριμένα, υποστηρικτές της ανάγνωσης δυνατά, όπως ο Saenger, θεωρούν πως ήταν αδύνατον για τους αρχαίους αναγνώστες να διαβάσουν σιωπηλά. Το επιχείρημά του αυτό το στήριξε στην γνωστική ψυχολογία, αναπτύσσοντας ένα λεπτομερές μοντέλο των διαδικασιών που εμπλέκονται στην ανάγνωση της αρχαίας *scriptio continua*. Υποστήριξε ότι η έλλειψη διαχωρισμού λέξεων κατέστησε τη δυνατή ανάγνωση απαραίτητη για τους αναγνώστες, ώστε να αναγνωρίζουν τις λέξεις¹⁶³. Επιπλέον, κατά την άποψη του, ορισμένες κλασικές πηγές που υπαινίσσονται τη σιωπηλή

---

¹⁵⁸ Oikonomaki 2017, 271.

¹⁵⁹ Για τη μέθοδο γραφής βουστροφηδόν βλ. ενδεικτικά Jeffery 1990, 43-50. Waal 2018, 93-94. Waal 2019, 111-117. Steele 2020, 138-148.

¹⁶⁰ Johnston 2013, 203.

¹⁶¹ Oikonomaki 2017, 269-274.

¹⁶² Oikonomaki 2017, 271.

¹⁶³ Για το γνωστικό μοντέλο της γραφής βλ. επίσης Marmolejo-Ramos & Cevalco 2014. Kendeou, Rapp, van den Broek 2003.

ανάγνωση αναφέρονται μάλλον σε χαμηλόφωνη ανάγνωση¹⁶⁴. Ο Svenbro επίσης ισχυρίζεται ότι η *scriptio continua* εμπόδισε τη σιωπηλή ανάγνωση, υποστηρίζοντας ότι η παραπάνω συνεπάγεται μιας παθητικής στάσης για τον αναγνώστη¹⁶⁵. Η Thomas, αποδέχεται επίσης την άποψη ότι η σιωπηλή ανάγνωση άρχισε να υφίσταται μετά των διαχωρισμό λέξεων¹⁶⁶.

Αξίζει να ειπωθεί ότι ακόμη και σήμερα, τα αλφάβητα τα οποία δεν διαθέτουν διαχωρισμό λέξεων μεταξύ τους δεν έχουν κανένα θετικό αποτέλεσμα στην ανάγνωσή τους εάν τα συμπεριλάβουν. Αντίθετα, η απόσταση μεταξύ των λέξεων μπορεί να διαταράξει την ευχέρεια του αναγνώστη. Έτσι λοιπόν, οι αναγνωστικές συνήθειες παίζουν σημαντικό ρόλο, κάτι που φαίνεται να ισχύει και για τους αρχαίους αναγνώστες, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την *scriptio continua*¹⁶⁷. Ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία για την συγκεκριμένη περίοδο (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.) πρέπει να δοθεί στην πρακτική της ανάγνωσης ως κοινωνική πράξη και όχι στην πρακτική της σιωπηλής ανάγνωσης, καθώς η τελευταία μελετάται από την κλασική περίοδο (510-323 π.Χ.) και μετά. Επιπλέον, κατά την πρώιμη περίοδο της γραφής δε σώζονται κείμενα μεγαλύτερης έκτασης ώστε να υπάρχουν επαρκή στοιχεία τόσο για τους αναγνώστες, όσο και για την σιωπηλή ανάγνωση¹⁶⁸.

Επομένως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι η ανάγνωση κειμένου χωρίς διαστήματα είναι μια ιδιαίτερα απαιτητική γνωστική εργασία από μόνη της, καθώς η απόσταση δεν είναι απαραίτητη για την ανάγνωση αλφαβητικών γραφών, εφόσον άλλες ενδείξεις τμηματοποίησης παρέχουν άμεσες πληροφορίες σχετικά με τα όρια των λέξεων. Η αρχαία ελληνική *scriptio continua* δεν πρέπει να αποτελεί εξαίρεση. Η *scriptio continua*, δεν εμποδίζει απαραίτητα τη σιωπηλή ανάγνωση σε αναγνώστες που είναι συνηθισμένοι σε μη διαχωρισμένες αλφαβητικές γραφές, καθώς εκτελούν ακριβώς τις ίδιες φυσιολογικές και γνωστικές λειτουργίες με τους αναγνώστες αλφαβήτων με διαστήματα λέξεων. Κατά συνέπεια, το ίδιο πρέπει να συνέβη και με τους αρχαίους Έλληνες αναγνώστες, αν και η

---

¹⁶⁴ Saenger 1997, 11-14.

¹⁶⁵ Svenbro 1993, 160-186.

¹⁶⁶ Thomas 2001, 28-29.

¹⁶⁷ Vatri 2012, 5-6.

¹⁶⁸ Oikonomaki 2017, 282-283.

ικανότητα ανάγνωσης μιας αλφαβητικής γραφής αναπτύσσεται μόνο όταν αποκτηθεί η ικανότητα σωστής διάκρισης μεταξύ των ήχων¹⁶⁹.

Από την άλλη μεριά, η ανάγνωση μεγαλόφωνα φαίνεται να ήταν ο επικρατέστερος αν όχι ο αποκλειστικός τρόπος ανάγνωσης κατά την πρώιμη εποχή της γραφής. Αυτού του είδους η ανάγνωση μπορεί να συνδεθεί με την απαγγελία των Ομηρικών Επών και την προφορική παράδοση¹⁷⁰, αλλά και με το γεγονός ότι η ανάγνωση την εποχή αυτή εξυπηρετούσε σκοπούς που αφορούσαν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και πλαίσια (συμπόσιο και συμποτικοί αγώνες)¹⁷¹. Τέλος, γίνεται κατανοητό ότι οι δύο αυτές πρακτικές ανάγνωσης (σιωπηλή και μεγαλόφωνη) διαφέρουν όσον αφορά τους σκοπούς τους, καθώς και ως προς το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου εφαρμόστηκαν¹⁷².

---

¹⁶⁹ Vatri 2012, 4.

¹⁷⁰ Reece 2015, 43-57. Thomas 2001, 77.

¹⁷¹ Thomas 2001, 79. Βλ. επίσης κεφάλαιο 4.

¹⁷² Battezzato 2009.

Κεφάλαιο 4: Η συμβολή του συμποσίου στο γραμματισμό

4.1. Ορισμός του συμποσίου την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.)

Ο ορισμός του όρου «συμπόσιο» δε μπορεί να είναι απόλυτα σαφής, δεδομένου ότι χρησιμοποιείται συχνά με τη γενικότερη έννοιά του και, ως εκ τούτου καλύπτει ένα ευρύ φάσμα πρακτικών. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι αν και οι συμποτικές πρακτικές μπορεί να διαφέρουν ως προς τη μορφή, την κλίμακα και τη λειτουργία, όλες μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που τις διακρίνουν από τα καθημερινά γεύματα/δείπνα και τις καθιστούν πολύτιμες για των προσδιορισμό κοινωνικών και όχι μόνο πρακτικών. Το συμπόσιο κατά την Εποχή του Σιδήρου είναι ένας θεσμός με τελετουργικό πολλές φορές χαρακτήρα, αυστηρά διακριτό από τα καθημερινά γεύματα, ο οποίος ενσωματώνει και πολιτιστικές δραστηριότητες και ικανότητες, όπως ο χορός, το τραγούδι και η ποίηση, τα οποία καθιστούν αυτές τις συγκεντρώσεις ιδανικά «στάδια» για κοινωνική ανέλιξη στην αριστοκρατική τάξη (ελίτ) της εποχής¹⁷³.

Η ιστορία του πρώιμου ελληνικού συμποσίου μπορεί να προσεγγιστεί ποικιλοτρόπως (αρχαιολογικά, κοινωνιολογικά, ανθρωπολογικά), ωστόσο όμως η έννοια του είναι αρκετά γενική και ασαφής και καλύπτει διαφορετικές συμποτικές πρακτικές. Την εποχή αυτή συναντώνται κοινά γεύματα (*feasts*), πρόδρομοι του μεταγενέστερου συμποσίου το οποίο αφορούσε την κατανάλωση ποτού και ήταν βασισμένο στη μίμηση ξένων εθίμων, κυρίως από την Εγγύς Ανατολή¹⁷⁴. Η εξέλιξη αυτού του κοινωνικού θεσμού, καθώς και η καθιέρωση του από την αρχαϊκή περίοδο (6^{ος} αι. π.Χ.) και έπειτα ως μια συγκέντρωση αυστηρά ισότιμων μελών της ελίτ, οι οποίοι συμμετέχουν σε μουσικούς και ποιητικούς διαγωνισμούς, με στόχο την οινοποσία —η οποία είναι αυστηρά διαχωρισμένη από το δείπνο που αφορούσε και την κατανάλωση τροφής¹⁷⁵— έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάδειξη και εδραίωση της ελίτ της αρχαϊκής πόλης¹⁷⁶.

---

¹⁷³ Wecowski 2018, 257-258. Dietler & Hayden 2001, 4.

¹⁷⁴ Wecowski 2014, 9.

¹⁷⁵ Wecowski 2002, 338. Lynch 2012, 531-532.

¹⁷⁶ Για το συμπόσιο την αρχαϊκή περίοδο βλ. ενδεικτικά Murray 1983.

Ο Dietler ορίζει τα κοινά γεύματα (*feasts*) ως μια μορφή τελετουργικής δραστηριότητας που επικεντρώνεται στην κοινοτική κατανάλωση φαγητού και ποτού, με σημαντικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ρόλο. Επιπλέον, τονίζει ότι ο τελετουργικός χαρακτήρας αυτών των γευμάτων δεν είναι απαραίτητα και ιερός, αλλά το βασικό χαρακτηριστικό τους είναι η διαφοροποίησή τους, σε συμβολικό επίπεδο, από τα καθημερινά γεύματα. Ο συμβολικός χαρακτήρας αυτών των εορτών (*feasts*) πηγάζει από το γεγονός ότι το φαγητό και το ποτό χρησιμεύουν ως μέσο έκφρασης, καθώς είναι κομμάτι του υλικού πολιτισμού με σκοπό την κατανάλωση, ενώ παράλληλα αποτελούν μια υλική κατασκευή του εαυτού και κατ' επέκταση της ταυτότητας του ατόμου. Πέρα από ανθρώπινη φυσική ανάγκη, αποτελούν ένα κοινωνικό γεγονός το οποίο ενσωματώνει σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής και συνδέει τις εγχώριες και πολιτικές οικονομίες με έναν εξαιρετικά εξατομικευμένο τρόπο. Το φαγητό και το ποτό ως βασικές καταναλωτικές υλικές ανάγκες αποκτούν συμβολική σημασία μέσω της συντροφικής φιλοξενίας και τους πολιτικό-οικονομικούς δεσμούς που αναπτύσσονται¹⁷⁷.

Ο Hayden ορίζει τα κοινά γεύματα (*feasts*) ως το διαμοιρασμό ενός γεύματος μεταξύ δύο ή περισσότερων ατόμων το οποίο περιλαμβάνει κάποια ειδικά τρόφιμα ή ασυνήθιστες ποσότητες τροφίμων (δηλαδή που δεν σερβίρονται γενικά στα καθημερινά γεύματα) και που λαμβάνει χώρα για ειδικό σκοπό ή περίπτωση¹⁷⁸. Η Twiss υποστηρίζει πως αυτοί οι εθνογραφικά βασισμένοι ορισμοί των κοινών γευμάτων (*feasts*) ενσωματώνουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων με αποτέλεσμα να μην επιτρέπουν την πλήρη κατανόηση του τρόπου που αυτά λειτουργούσαν. Έτσι λοιπόν καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το μόνο δεδομένο για αυτά τα δείπνα είναι ότι διέφεραν από τα καθημερινά γεύματα και είχαν διαφορετικούς σκοπούς, κοινωνικές επιπτώσεις και υλικά αγαθά¹⁷⁹.

Το πρώιμο συμπόσιο (*feast*), καθώς και οι διάφορες μορφές του, επιβεβαιώνονται σε πολλές περιοχές της Μεσογείου ήδη από την μυκηναϊκή εποχή (1700-1100 π.Χ.) και πριν ακόμη την άφιξη των Φοινίκων και των Ευβοέων¹⁸⁰. Ο θεσμός των κοινών γευμάτων

---

¹⁷⁷ Dietler 2011, 180-182.

¹⁷⁸ Hayden, 2014, 8.

¹⁷⁹ Twiss 2019, 8-9. Για το feasting βλ. επίσης Pollock 2012, 1-20. Van de Eijde 2018, 1-27.

¹⁸⁰ Wecowski 2017, 313. Για τους Φοινίκες βλ. ενδεικτικά Bourogiannis 2018, 43-88. Kourou 2012, 33-50. Για τους Ευβοείς βλ. ενδεικτικά Leone 2012, 229-241. Kotsonas 2012, 243-257. Papadopoulos 2009, 113-133.

φαίνεται να επιβιώνει κατά την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.) και να εξακολουθεί να αποτελεί ένα ισχυρό μέσο για την αυτοπροβολή των ανώτερων κοινωνικά τάξεων. Τα κοινά γεύματα ενδυνάμωσαν τους δεσμούς μεταξύ των πολιτιστικά καθορισμένων εθίμων κατανάλωσης οίνου και των πολιτιστικών προτύπων, των αξιών και των πνευματικών παραδειγμάτων μιας δεδομένης κοινωνίας. Μέσα από αυτήν την πρακτική, οι συμμετέχοντες είχαν την δυνατότητα να προσδιορίσουν τον κοινωνικό τους ρόλο και ταυτότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι πρακτικές οινοποσίας αντιπροσώπευαν τον χώρο στον οποίο διαμορφωνόταν η κοινωνική ζωή και η θέση των ατόμων, καθώς και η κοινοτική νοοτροπία κάθε περιοχής¹⁸¹.

Πιο αναλυτικά, το πρώιμο συμπόσιο (*feast*), μπορεί να συσχετιστεί με τις κοινωνικές εξελίξεις της Εποχής του Σιδήρου. Η συλλογική κατανάλωση κρασιού, συνδεόταν αυστηρά με τους κύκλους των ελίτ, εξαιρουμένων των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Τα στοιχεία από διάφορες τοποθεσίες υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας σειράς εορταστικών κοινοτήτων, οι οποίες χρησιμοποιούσαν τα κοινά γεύματα για την ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των μελών τους, καθώς και για τον ανταγωνισμό μεταξύ τους¹⁸². Πολλές φορές επίσης τέτοιες εορτές κατανάλωσης οίνου διοργανώνονταν από ένα άτομο-οικοδεσπότη, ο οποίος με τη φιλοξενία που προσέφερε αποσκοπούσε στη δημιουργία σχέσεων κοινωνικής υποχρέωσης. Αυτή η κοινωνική σχέση μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με διάφορους τρόπους, όπως για τη δημιουργία και τη διαιώνιση κοινωνικών σχέσεων ανισότητας ή σε μια πιο ευρεία κλίμακα για τη χειραγώγηση των πολιτικών συστημάτων¹⁸³.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η πρώιμη ελληνική αριστοκρατία δεν ήταν μια καθορισμένη κοινωνική ομάδα, αλλά μια κοινωνική κατάσταση στην οποία θα μπορούσε να φιλοδοξεί κάποιος με βάση την οικονομική, πολιτική ή κοινωνική επιτυχία, η οποία θα έπρεπε να αναγνωριστεί από την κοινότητα μέσω διάφορων στρατηγικών. Τέτοιες πιθανές πηγές επιτυχίας περιλάμβαναν δραστηριότητες, όπως το διαμετακομιστικό εμπόριο και η συμμετοχή σε αποικιακές επιχειρήσεις. Όσον αφορά τις στρατηγικές κοινωνικής αναγνώρισης, πρέπει να συνίσταντο στον έλεγχο και την ανάπτυξη δύσκολων

---

¹⁸¹ Wecowski 2014, 2-3.

¹⁸² Alexandridou 2018, 29-30.

¹⁸³ Woodhead (γγ), 5-7.

πολιτιστικών δεξιοτήτων στα πρώιμα συμπόσια, όπως η γραφή, εκτελώντας τις με ανταγωνιστικό τρόπο, ώστε να ξεπεράσουν τους αριστοκράτες συνομηλίκους τους¹⁸⁴. Ως εκ τούτου, το πρώιμο συμπόσιο λειτούργησε ως μέσο επιλογής της ελληνικής αριστοκρατίας.

Η λειτουργία του αυτή ταίριαζε απόλυτα στις ανάγκες της ελληνικής αριστοκρατίας, τόσο από την άποψη ενός συνόλου κοινωνικών ιδανικών, όσο και από την άποψη σημαντικών κοινωνικοπολιτικών αναγκών, παρά τις τοπικές παραλλαγές και αλλαγές των συμποσίων που παρατηρούνται μέσα στους αιώνες. Μέσα από τον θεσμό των κοινών γευμάτων, οι συμμετέχοντες αγωνίστηκαν και εδραίωσαν την κοινωνική τους θέση, ενώ παράλληλα αποτέλεσαν σημαντικό πλαίσιο για πολιτιστικά επιτεύγματα, όπως η εξέλιξη και η ανάπτυξη του γραμματισμού¹⁸⁵. Υπό αυτή την έννοια, το συμπόσιο την εποχή αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί αριστοκρατικό, καθώς επίσης να γίνει κατανοητή η χρήση της αλφαβητικής γραφής στο πλαίσιο αυτό¹⁸⁶.

Επιπρόσθετα, την εποχή αυτή (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.), τα κοινά γεύματα συνδέονται στενά με λατρευτικούς χώρους, ιερά και ταφικές τελετές (τελετουργικά συμπόσια)¹⁸⁷. Πιο συγκεκριμένα, γίνονταν δείπνα προς τιμήν των νεκρών, καθώς και στο πλαίσιο λατρείας των προγόνων, αλλά και διάφορων θεοτήτων, τα οποία τεκμηριώνονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα σε θέσεις ιερών, όπως διάφορα αγγεία που χρησίμευαν ως κτερίσματα σε τάφους ή ακόμη υπολείμματα από πυρές και συναφείς τελετουργικές πρακτικές¹⁸⁸. Στοιχεία επίσης για τις παραπάνω πρακτικές αντλούνται και από αρχαίες πηγές, όπως τα Ομηρικά Έπη¹⁸⁹. Αυτές οι ταφικές πρακτικές υποδηλώνουν ότι το συμπόσιο όχι μόνο μπορεί να ήταν στενά συνδεδεμένο με το ταφικό πλαίσιο, αλλά ότι και το ίδιο αποτελούσε μία τελετουργική πράξη κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου¹⁹⁰.

---

¹⁸⁴ Fisher & Van Wees 2015, 1-50. Για την αριστοκρατική τάξη βλ. επίσης Duplouy 2006.

¹⁸⁵ Nijboer 2013, 95-96.

¹⁸⁶ Wecowski 2017, 322-325.

¹⁸⁷ Kotsonas 2022, 188-189. Alexandridou 2018, 49-50.

¹⁸⁸ Alexandridou 2018, 49-50.

¹⁸⁹ Για τον Όμηρο και το συμπόσιο βλ. παρακάτω ενot. 4.1.1.

¹⁹⁰ Woodhead (γγ), 33-34.

4.1.1. Τα ομηρικά δείπνα

Αναφορές σε κοινά δείπνα εντοπίζονται ήδη στον Όμηρο¹⁹¹. Πιο συγκεκριμένα, στα Ομηρικά Έπη εμφανίζεται τόσο το έθιμο της «επιδέξιας», δηλαδή της κατανάλωσης κρασιού «προς τα δεξιά»¹⁹², ενώ παράλληλα αντικατοπτρίζεται και ο ανταγωνισμός μεταξύ συνομηλικών, ένα παιχνίδι επιδεξιότητας οργανωμένο σύμφωνα με τους κανόνες της κυκλοφορίας του κρασιού στο τραπέζι, καθώς και ο ελίτ χαρακτήρας των ομηρικών γιορτών κατανάλωσης ποτού¹⁹³.

Σύμφωνα με τη Sherratt, το συμπόσιο/επίσημο δείπνο στα έπη του Ομήρου αντιστέκεται σε μία αυστηρή ταξινόμηση, αν και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είναι η κατανάλωση κρέατος και κρασιού, καθώς και η τελετουργική θυσία και η σπονδή στους θεούς¹⁹⁴. Πιο αναλυτικά, ο αριθμός των κοινών γευμάτων που αναφέρονται στα ομηρικά έπη, ιδιαίτερα στην Οδύσσεια, είναι εκπληκτικός. Αυτές οι ομηρικές εορτές/δείπνα, είχαν και συμβολική αξία, καθώς τόσο στην Ιλιάδα όσο και στην Οδύσσεια η σκηνή της γιορτής παρουσιάζεται συνήθως με επαναλαμβανόμενο, τυποποιημένο τρόπο, γεγονός που της προσδίδει μια τελετουργική επιβλητικότητα. Πρόκειται για μία κοινοτική πρακτική, η οποία άρχιζε συνήθως με σπονδή και θυσία, ακολουθούσε η κατανάλωση κρέατος και κρασιού και τέλος, η γιορτή περιλάμβανε περαιτέρω διασκέδαση με τη μορφή τραγουδιού και χορού, αλλά και σχεδόν πάντα την υποχρεωτική σπονδή κλεισίματος, ακολουθούμενη μερικές φορές από περισσότερο ποτό¹⁹⁵.

Επιπλέον, στα Ομηρικά Έπη, το κρασί αποτελούσε μία κοινωνική πράξη, καθώς μέσω των εορτών κατανάλωσης του, μπορούσε να επιτευχθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών ομάδων (ελίτ), οι οποίοι συμμετείχαν ισότιμα, αλλά και άλλες ιδεολογικές αξίες, όπως οι συμμαχίες, η ανταλλαγή δώρων και η φιλοξενία. Τα στοιχεία αυτής της ομηρικής εθιμοτυπίας εντοπίζονται και στα μυκηναϊκά συμπόσια¹⁹⁶ που

¹⁹¹ Οδ. Ραψ. σ', στ. 277-279. Οδ. Ραψ. ο', στ. 373-379.

¹⁹² Βασική συμποτική ψυχαγωγία, στην οποία το αγγείο πόσης περνούσε διαδοχικά προς τα δεξιά σε κάθε συμποσιαστή. Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω ενότ. 4.2.3.

¹⁹³ Οδ. Ραψ. φ' στ. 140-142, μτφρ. Σιδέρη: Τότε ο Αντίνοσ μίλησε ο γιος του Ευπείθη κι είπε· «Σηκώνεστε με τη σειρά, απ' τα δεξιά ένας ένας στο μέρος που 'ναι ο κεραστής, αρχή να γίνει εκείθε».

¹⁹⁴ Sherratt 2004, 182. Για τον Όμηρο και το συμπόσιο βλ. επίσης Wecowski 2000.

¹⁹⁵ Το κρασί ήταν βασικό συστατικό για την εκτέλεση των σπονδών. Ο σκοπός των σπονδών κρασιού διέφεραν σημαντικά ανάλογα με την περίπτωση, αλλά στο πλαίσιο ενός συμπόσιου συνδέονταν συχνά με την υποδοχή και την αναχώρηση των επισκεπτών. Βλ. Papakonstantinou 2009, 11-12.

¹⁹⁶ Για τα μυκηναϊκά συμπόσια βλ. ενδεικτικά Borgna 2004. Wright 2004, 133-178.

πραγματοποιήθηκαν στον κλειστό χώρο του ανακτόρου, ως ειδικές και επιλεκτικές τελετουργικές περιστάσεις που ίσως αποσκοπούσαν στην εδραίωση των ελίτ σχέσεων και στη διατήρηση του κοινωνικοπολιτικού status quo, καθώς και των πρακτικών κατανάλωσης κρασιού¹⁹⁷. Επιπρόσθετα, για να ενταχθεί ένα άτομο μέσα στην ομάδα της κυρίαρχης ελίτ έπρεπε να επιβεβαιώσει τη θέση του ως γενναίος πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης στους συνομήλικούς του, με τη συμμετοχή του σε αριστοκρατικές γιορτές κατανάλωσης ποτού¹⁹⁸.

4.1.2. Το *marzéah*

Τα συμπόσια ήταν κοινό χαρακτηριστικό και των αρχαίων τελετουργικών πρακτικών της Εγγύς Ανατολής. Ωστόσο, η έννοια του *marzéah* φαίνεται να ήταν μάλλον μοναδική λόγω της τελετουργικής και ελίτ φύσης που της αποδίδεται. Πιο αναλυτικά, οι ορισμοί που αποδίδονται στο *marzéah* ποικίλουν. Μπορεί να επρόκειτο για μια ταφική γιορτή που συνόδευε τη μεταβίβαση εξουσίας και δικαιωμάτων μετά το θάνατο ενός ατόμου (συνήθως του ηγέτη ή κάποιου μέλους της οικογένειάς του) και σκοπό είχε την δημιουργία και τη διατήρηση μιας νέας ή υπάρχουσας κοινωνικής τάξης¹⁹⁹. Σύμφωνα με άλλη άποψη το *marzéah* ήταν μια οργάνωση, τα μέλη της οποίας συγκεντρώνονταν για τελετουργική γιορτή και ποτό. Επιπλέον, πολλές φορές λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια εορτών προς τιμήν των θεών και, στην περίπτωση αυτή, συνδέονταν με ναούς, ενώ οι συμμετέχοντες σε αυτό, ήταν ιδιοκτήτες γης. Υπήρχαν επίσης ταφικά γεύματα *marzéah* για να τιμήσουν τους νεκρούς²⁰⁰. Ακόμη, έχει προταθεί ότι πρόκειται τόσο για θρησκευτικό όσο και για κοινωνικό θεσμό, ενώ μπορεί επίσης να υποδηλώνει τον λατρευτικό σύλλογο ή τη συντεχνία που χορηγεί το συμπόσιο ή τον τόπο συνάντησης όπου λαμβάνει χώρα. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι προοριζόταν για τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις της κοινωνίας, αλλά ήταν ανοιχτό τόσο σε άνδρες, όσο και σε γυναίκες²⁰¹.

---

¹⁹⁷ Borgna 2004, 183-184. Ωστόσο, η Sherratt μέσω μίας συγκριτικής μελέτης των μυκηναϊκών και των ομηρικών γευμάτων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρά τις ομοιότητες που παρατηρούνται τόσο στις πρακτικές όσο και στον συμποτικό εξοπλισμό, οι περιγραφές του Ομήρου σχετικά με τα κοινά γεύματα αντικατοπτρίζουν πρακτικές της Εποχής του Σιδήρου. Βλ. Sherratt 2004, 331-333.

¹⁹⁸ Papakonstantinou 2009, 18-19.

¹⁹⁹ London 2011, 223.

²⁰⁰ Bietak 2003, 165.

²⁰¹ King 1989, 98.

Οι πρώτες αναφορές στο *marzéah* εντοπίζονται στα έγγραφα της Ebla της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁰², αλλά και σε άλλα αρχαία κείμενα από την Ουγκαρίτ και άλλες περιοχές. Σύμφωνα με τον Na'aman, ο όρος *marzihi* στα ουγκαριτικά κείμενα μπορεί να μεταφραστεί ως «ένα μέρος για ποτό» και το *amēlūti marzihi* ως «μία λέσχη ποτού»²⁰³. Συνοψίζοντας, τα τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικά του *marzéah* ήταν η ιδιότητα του μέλους της ανώτερης τάξης (ελίτ), ο τελετουργικός χαρακτήρας και η κατανάλωση ποτού. Παρουσιάζει δηλαδή σημαντικές ομοιότητες με τα κοινά γεύματα (*feasts*) της Εποχής του Σιδήρου στον ελλαδικό χώρο. Το πρώιμο συμπόσιο, όπως και το *marzéah*, αποτελούσε κοινωνικό θεσμό που απαρτιζόταν από μία ομάδα ατόμων (ανδρών), οι οποίοι ανήκαν στην ανώτερη τάξη (ελίτ) και συγκεντρώνονταν για να επιδοθούν σε κοινωνικές δραστηριότητες από κοινού. Βασικό χαρακτηριστικό και των δύο ήταν η κατανάλωση κρασιού και πολλές φορές η σύνδεση με θρησκευτικά και τελετουργικά έθιμα.

---

²⁰² Η Ebla ήταν ένα από τα πρώιμα βασίλεια στη Συρία. Η πόλη έγινε διάσημη για τα αρχεία της με 20.000 σφηνοειδή σωζόμενα δισκία που χρονολογούνται το 2350 π.Χ. και είναι γραμμένα τόσο στα σουμεριακά όσο και στην γλώσσα του Ebla. Το αρχείο αυτό παρείχε σημαντικές πληροφορίες για την πολιτική οργάνωση και τα κοινωνικά έθιμα στην Ανατολική Μεσόγειο στα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. βλ. Na'aman 2015, 215. Και <https://en.wikipedia.org/wiki/Ebla>

²⁰³ Na'aman 2015, 217-218.

4.2. Εκφάνσεις του γραμματισμού στο συμπόσιο

Το συμπόσιο έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στην εισαγωγή, όσο και στη διάδοση του αλφαβήτου και των τεχνικών του. Πιο συγκεκριμένα, οι επιγραφές, τα σύμβολα, και τα χαράγματα που εντοπίζονται πάνω σε αγγεία αν και ήταν ιδιωτικά, χρησιμοποιούνταν και για να επιδείξουν τις αλφαβητικές ικανότητες και την εγγραματοσύνη των ιδιοκτητών τους, μέσα από τύπους πρόληψης κλοπής, ποιητικές συνθέσεις, επιγραφές ιδιοκτησίας, καθώς και «συμποτικά παιχνίδια»²⁰⁴.

4.2.1. Επιγραφές ιδιοκτησίας

Ένας τύπος επιγραφής που συναντάται συχνά στο συμποτικό πλαίσιο, είναι οι επιγραφές ιδιοκτησίας. Συνήθως πρόκειται για ονόματα ιδιοκτητών τα οποία είναι γραμμένα σε γενική πτώση (γενική κτητική) μαζί με το ρήμα ειμί (το οποίο ορισμένες φορές εννοείται). Οι εκλεπτυσμένες ποιητικές επιγραφές, οι οποίες δηλώνουν σε ποιον ανήκει το αγγείο και συνήθως συμπληρώνονται με κάποιον τύπο πρόληψης κλοπής (βλ. παρακάτω), μαρτυρούν επίσης τον ιδιοκτήτη του αγγείου. Η χρήση των αγγείων ήταν ρευστή με αποτέλεσμα το πλαίσιο, καθώς και ο ιδιοκτήτης να ήταν πιθανό να αλλάξουν. Με τη δήλωση του ονόματος πάνω στο αγγείο, ο ιδιοκτήτης του διασφάλιζε την κατοχή του αντικειμένου, ενώ ταυτόχρονα όριζε και το πλαίσιο στο οποίο μπορούσε ή επιθυμούσε να χρησιμοποιηθεί. Πιο συγκεκριμένα, επιλέγοντας να χαράξει συγκεκριμένες λέξεις και τοποθετώντας τις σε εμφανές σημείο, άλλαζε για πάντα την αρχική του χρήση, προσαρμόζοντάς τη στις δικές του ανάγκες²⁰⁵.

Σημαντικός αριθμός αγγείων που φέρουν επιγραφές ιδιοκτησίας, έχουν βρεθεί στη Μεθώνη Πεierίας. Το αγγείο πόσης του Φιλίωνα από τη Λέσβο (**Εικ. 30**), το οποίο φέρει την επιγραφή: (ΦΙΛΙΟΝΟΣΕΜΙ/Φιλίονος ειμί)²⁰⁶ και του λέσβιου αμφορέα του Αντικύδη (**Εικ. 31**): του Αντικύδη (ΑΝΤΕΟΥΔΕΟΣ/Αντεούδεος)²⁰⁷ είναι κάποια από τα καλύτερα σωζόμενα που βρέθηκαν στην περιοχή. Η γενική εικόνα των επιγραφών διαφέρει, καθώς ορισμένες φαίνονται ιδιαίτερα επιμελημένες, ενώ άλλες είναι πιο ερασιτεχνικά κατασκευασμένες. Επιπρόσθετα, στις περισσότερες επιγραφές η φορά των γραμμάτων

²⁰⁴ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 312.

²⁰⁵ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 308-309.

²⁰⁶ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 337-339.

²⁰⁷ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 345-347.

είναι επί τα λαιά (**Εικ. 32**), ενώ εντοπίζονται και κάποιες με κατεύθυνση ες ευθύ²⁰⁸ (**Εικ. 33**), γεγονός το οποίο δηλώνει ότι σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού κόσμου οι δύο κατευθύνσεις στη φορά χάραξης των γραμμάτων συνυπήρχαν από πολύ νωρίς ή ήταν σύγχρονες με την υιοθέτηση και διάδοση του αλφαβήτου²⁰⁹.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι από τα σωζόμενα γράμματα των χαραγμάτων στα αγγεία της Μεθώνης, φαίνεται να ήταν σε ταυτόχρονη χρήση περισσότερο του ενός αλφάβητα²¹⁰. Ωστόσο, ο όρος «τοπικό αλφάβητο» δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τα δεδομένα από την Μεθώνη, εξαιτίας της ποικιλίας γραμμάτων που συναντώνται. Η ενεπίγραφη κεραμική απαρτίζεται κυρίως από εμπορικούς αμφορείς και αγγεία πόσης. Τα ονόματα ιδιοκτητών πάνω σε συμποτικά αγγεία αποτελούν πλαίσιο ανάπτυξης της αλφαβητικής γραφής. Οι ιδιοκτήτες αυτών των αγγείων τοποθετούν το όνομά τους, δηλώνοντας την ιδιοκτησία τους με ορατό τρόπο και ίσως ταυτόχρονα υποδεικνύουν τη συγγραφική τους ικανότητα στο κοινό. Ο τύπος του ιδιοκτήτη σε συνδυασμό με τα επιγράμματα είναι μια κοινή συμποτική πρακτική με αποτέλεσμα τέτοιες μετρικές επιγραφές να είναι απαραίτητες για το κοινωνικό πλαίσιο για το οποίο προορίζονταν (συμπόσιο). Στα συμποτικά αγγεία της Μεθώνης, που χρονολογούνται τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ., συναντάται η συνύπαρξη διαφορετικών τοπικών αλφαβήτων, γεγονός που μπορεί να δηλώνει ότι οι συμμετέχοντες σε αυτά τα συμπόσια ίσως να προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές²¹¹.

4.2.2. Τύπος πρόληψης κλοπής

Το αγγείο πόσης που έφεραν οι συμμετέχοντες στο συμπόσιο, θα μπορούσε εύκολα να χαθεί και να οικειοποιηθεί από κάποιον άλλον—σκόπιμα ή μη—, καθώς αυτό κυκλοφορούσε όλη τη νύχτα ανάμεσα στους συμποσιαστές. Ο τύπος πρόληψης κλοπής αποτελούσε μία προειδοποίηση στους πιθανούς κλέφτες του αγγείου, οι οποίοι συχνά απειλούνταν με τύφλωση, όπως στην περίπτωση της επιγραφής της Ταταίης²¹² και εκείνης

²⁰⁸ Η ες ευθύ φορά των γραμμάτων θεωρείτο ότι αποτελούσε μεταγενέστερη εξέλιξη της φοράς επί τα λαιά και της βουστροφηδόν Βλ. Jeffery & Johnston 1990, 43–46.

²⁰⁹ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 311.

²¹⁰ Τα σχήματα ορισμένων γραμμάτων όπως το Σ, το οποίο φαίνεται ότι επιχωριάζει στις ‘αιολικές’ περιοχές της Μ. Ασίας, η χρήση του γράμματος Q αντί K, η χρήση του διαβήτη για κυκλικά γράμματα και η φορά επί τα λαιά και ες ευθύ στη χάραξη συνηγορούν υπέρ της πιθανότητας στη Μεθώνη να χρησιμοποιούνταν περισσότερο από ένα αλφάβητα. Βλ. Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 311.

²¹¹ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 311-312.

²¹² 675-650 π.Χ. Κύμη, Ιταλία. London, British Museum. 1885, 0613.1.

του Ακεσάνδρου από τη Μεθώνη²¹³. Η πραγματική ή υποτιθέμενη κλοπή συμποτικών αγγείων και οι συνέπειες μιας τέτοιας πράξης ήταν θέμα προσφιλές στους συμπότες. Στα χαράγματα του αγγείου του Ακεσάνδρου (**Εικ. 34α-β**) και της Ταταίης (**Εικ. 35α-β**), οι ομοιότητες είναι αξιοσημείωτες, όχι μόνο ως προς την ιδέα και την επιλογή του κειμένου, αλλά και ως προς τη χρήση πεζού και έμμετρου λόγου, καθώς και ως προς το ότι το κείμενο και οι απειλές του δεν συμφωνούν με το ευτελές υλικό (πηλός) πάνω στο οποίο χαράχθηκαν²¹⁴.

ΗΑΚΕΣΑΝΔΡΟΕΜ[.....c.22.....]ΕΙΤΕΤΟ[.c.6..]ΜΕΚ[.c.6..]ΑΤΟΝΣΤΕΡΕ
Σ[ΕΤ]ΑΙ ←

«Είμαι (το ποτήρι) του Ακεσάνδρου (και όποιος με πάρει) θα χάσει τα μάτια (ή τα χρήματά) του».

Πρόκειται για ευβοϊκό σκύφο που χρονολογείται τον ύστερο 8^ο-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. και φέρει εγχάρκτη επιγραφή λίγο κάτω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου του αγγείου. Η επιγραφή ξεκινά και ολοκληρώνεται κάτω και πέρα από την πρόσφυση της μίας λαβής. Η γενική εικόνα της επιγραφής, εντυπωσιάζει με τον ιδιαίτερα επιμελημένο τρόπο χάραξης των γραμμάτων. Η επιγραφή αρχίζει με τη δήλωση του κατόχου του αντικειμένου σε πεζό, αλλά καταλήγει στο τέλος σε ιαμβικό ρυθμό, υποδηλώνοντας έτσι τον έμμετρο χαρακτήρα τού προς συμπλήρωση μικρού κειμένου²¹⁵. Η κατάληξη της επιγραφής παραπέμπει στη γνωστή, χαραγμένη επίσης επί τα λαιά, έμμετρη (σε ιαμβικό ρυθμό) επιγραφή από την Κύμη της Ιταλίας, σε αρύβαλλο που χρονολογείται το 675–650 π.Χ. και η οποία γράφει:

Ταταίῆς ἐμὶ λῆξυθος· ἡὸς δ' ἄν με κλέψῃ, θυφλὸς ἔσται.

«Της Ταταίης είμαι η λήκυθος· όποιος με (εμένα τη λήκυθο) κλέψει, θα τυφλωθεί» (ή «όποιος μου (την) κλέψει», εφόσον η αντωνυμία με αναφέρεται στην Ταταίη)²¹⁶.

²¹³ Ευβοϊκός σκύφος, ύστερος 8^ο-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2248.

²¹⁴ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 314.

²¹⁵ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 339-343.

²¹⁶ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 313. Το συγκεκριμένο αγγείο αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση, καθώς πρόκειται για ένα αρύβαλλο, αγγείο που παραδοσιακά περιέχει αρωματικό λάδι. Ο ιδιοκτήτης του συγκεκριμένου αγγείου φαίνεται να είναι γυναίκα. Πολλές φορές στα συμπόσια οι συμμετέχοντες συνεισέφεραν συμβολικά τέτοιου είδους αγγεία. Οι φιάλες αρώματος θα μπορούσαν να κυκλοφορήσουν μεταξύ των συμποσιαστών, όπως και τα αγγεία πόσης. Ίσως πρέπει να θεωρηθεί ότι η

Δεδομένου ότι το κείμενο πιθανότατα θα διαβαζόταν δυνατά, η φωνή του αναγνώστη γινόταν η φωνή του αντικειμένου. Ο αναγνώστης θα μπορούσε να είναι ένα τρίτο άτομο και όχι απαραίτητα ο ιδιοκτήτης του αντικειμένου ή ο γραφέας, με αποτέλεσμα η επιγραφή να έπρεπε να γίνει κατανοητή, οποιοσδήποτε κι αν επρόκειτο να τη διαβάσει. Έτσι, ο μόνος τρόπος για να διαβαστούν αυτά τα κείμενα και να τους αποδοθεί κάθε φορά το ίδιο νόημα, ήταν να τους δοθεί «φωνή» μέσω του αναγνώστη. Το αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του «ομιλούμενου αντικειμένου» στην πρώιμη περίοδο της αλφαβητικής γραφής είναι ότι αναφέρεται στον εαυτό του χρησιμοποιώντας πρώτο πρόσωπο ενικού. Με αυτόν τον τρόπο, το αντικείμενο αποκτά «φωνή» και ως εκ τούτου το νόημα του «εγώ» δεν άλλαζε όποιος και να διάβαζε την επιγραφή, ενώ παράλληλα τόσο το κείμενο όσο και το αντικείμενο πάνω στο οποίο ήταν γραμμένο αποκτούσε αυτόνομη ύπαρξη²¹⁷.

Τα ενεπίγραφα αγγεία με τον τύπο πρώτου ενικού προσώπου, δεν έχουν συνήθως μεγάλη διάρκεια ζωής, καθώς πρόκειται για αναλώσιμα αντικείμενα. Ωστόσο, δεδομένου ότι η χρήση του τύπου πρώτου προσώπου χρησιμοποιείται σε μια ποικιλία αντικειμένων, από απλά αγγεία μέχρι ταφικά ή αναθηματικά αγάλματα, με πολύ διαφορετικούς σκοπούς και διάρκεια, η ερμηνεία αυτού του τύπου πρέπει να προέρχεται από την αντίληψη της ίδιας της γραφής την εξεταζόμενη περίοδο. Τα χαράγματα του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. είναι από τα πρωιμότερα δείγματα αλφαβητικής γραφής και κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η εμφάνιση του ατόμου, το οποίο αφιερώνει, κατέχει, συνθέτει και γενικά υπάρχει μέσω της γραφής²¹⁸.

4.2.3. Η «επιδέξια»

Η διασκέδαση και η ψυχαγωγία του συμποσίου επικεντρώθηκε σε παιχνίδια επιδεξιότητας, όπως ποιητικές παραστάσεις και συνομιλίες, η βασική αρχή των οποίων ήταν η «επιδέξια» ή «ενδέξια», δηλαδή να μετακινούν τα αντικείμενα προς τα δεξιά. Σχεδόν όλοι οι συμποτικοί αγώνες εκτελούνταν διαδοχικά, περνώντας το αγγείο από τα δεξιά, στον επόμενο συμποσιαστή και κυκλοφορώντας το έτσι σε όλους, ρυθμίζοντας τον ρυθμό κατανάλωσης του κρασιού, αλλά και πολλές άλλες συμποτικές διασκεδάσεις. Το γεγονός

γυναίκα ήταν κάποια εταίρα η οποία συμμετείχε σε κάποια συμποτική διασκέδαση. Βλ. Wecowski 2017, 319.

²¹⁷ Oikonomaki 2017, 269-274. Βλ. επίσης Wachter 2010.

²¹⁸ Oikonomaki 2017, 272-273.

αυτό μπορεί να εξηγήσει εν μέρει την τακτική εμφάνιση χαραγμάτων ιδιοκτησίας στα αγγεία πόσης. Στην πραγματικότητα, η διαδικασία της «επιδέξιας» εξασφάλισε την ισότητα των συμποσίων, καθώς κανένας δεν μπορούσε να παραληφθεί με αυτόν τον τρόπο, ενώ ταυτόχρονα ρύθμιζε και ανέπτυσε τον ανταγωνισμό μεταξύ των συμποσιαστών αναφορικά με τις προπόσεις, την ποίηση, τις ομιλίες, τους ερωτικούς λόγους και τα παιχνίδια επιδεξιότητας. Αυτή η ένταση μεταξύ του πνεύματος του ανταγωνισμού και της αρχής της ισότητας είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των συμποσίων²¹⁹.

Η συνήθεια αυτή σε συνδυασμό με την κατανάλωση αραιωμένου οίνου, αποτελούσε θεμέλιο λίθο της ελληνικής ευθυμίας. Ο Wecowski υποστηρίζει ότι η «επιδέξια» κατά τη διάρκεια του συμποσίου ή σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, ισοδυναμεί με το να γίνονται τα πράγματα προς μια σωστή κατεύθυνση. Εντούτοις, πρέπει να επισημανθεί ότι αφενός όλες σχεδόν οι συμποτικές δραστηριότητες οργανώθηκαν σύμφωνα με την αρχή αυτή και αφετέρου ότι κατά τη διάρκεια του συμποσίου ορισμένα πράγματα γίνονταν όχι μόνο με την αρχή της «επιδέξιας», αλλά και από αριστερά προς τα δεξιά. Αυτό μπορεί να δηλώνει ότι όχι η ίδια η κατεύθυνση, αλλά το κρασί ήταν αυτό που καθόριζε όλες τις συμποτικές δραστηριότητες —οι οποίες υπάγονταν στον χειρισμό του— και εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τον όρο «συμπόσιο» (συν+πίνω= πίνω από κοινού), καθώς και τον κεντρικό ρόλο του κρασιού σε αυτό²²⁰.

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, ο θεσμός της επιδέξιας επέτρεπε σε όλους τους συμποσιαστές να συμμετάσχουν σε ποιητικούς διαγωνισμούς και συμποτικά παιχνίδια. Με αυτόν τον τρόπο, εκτός από την ισότητα μεταξύ των συμμετεχόντων δινόταν η δυνατότητα να αναδείξουν τις αλφαβητικές τους ικανότητες, στοιχείο που αποτελούσε ένδειξη της κοινωνικής θέσης και καλλιέργειάς τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις στα συμπόσια γινόταν υπερβολική κατανάλωση κρασιού (πολυποσία), με αποτέλεσμα να κυκλοφορούν πολλά αγγεία πόσης, ωστόσο ένα ήταν αυτό που είχε κύριο ρόλο και ρύθμιζε τον ρυθμό του ποτού και τις συμποτικές διασκεδάσεις. Αυτός ίσως είναι ένας ακόμη λόγος για την εμφάνιση τύπων ιδιοκτησίας ή μετρικών επιγραφών²²¹. Τέλος, η αρχή της επιδέξιας αποτελεί την ειδοποιό διαφορά μεταξύ του συμποσίου και των άλλων μορφών ανδρικής ευθυμίας, ενώ

---

²¹⁹ Wecowski 2018, 257-258.

²²⁰ Wecowski 2002, 349-350.

²²¹ Wecowski 2017, 323-324. Wecowski 2002, 350.

ταυτόχρονα θέτει σαφέστερα χρονολογικά όρια μεταξύ του πρώιμου και μεταγενέστερου συμποσίου, όπου συναντάται ο τύπος της ανάκλισης²²².

4.2.4. Άλλα συμποτικά παιχνίδια

Πέρα από τον θεσμό της επιδέξιας, μία σειρά συμποτικών παιχνιδιών ή ειδικών προπόσεων λάμβαναν χώρα στο συμπόσιο, με τη γραφή να παίζει κύριο λόγο. Αυτά αφορούσαν ποιητικές συνθέσεις, πειρακτικούς αστεϊσμούς μεταξύ των συμμετεχόντων και αγγεία που λειτουργούν ως έπαθλα. Ένα αγγείο που εμπίπτει σε αυτήν την κατηγορία είναι το λεγόμενο κύπελλο του Νέστορα²²³, ταφικό κτέρισμα από την Ισκία (Πιθηκούσες) της Ιταλίας (**Εικ. 36α-β**). Χρονολογείται περίπου το 750-700 π.Χ. και πιστεύεται ότι κατασκευάστηκε σε εργαστήριο της Ρόδου (ροδιακή κοτύλη). Φέρει επιγραφή τριών γραμμών που δεν είναι όμως ακέραια, αφού έχουν χαθεί ορισμένα θραύσματα, ωστόσο γίνεται κατανοητή. Διαβάζεται από τα δεξιά προς τα αριστερά, με κάθε λέξη να χωρίζεται με σημείο στίξης και συνδυάζει διαφορετικά μέτρα, με τον πρώτο στίχο να είναι σε ιαμβικό τρίμετρο και οι δύο επόμενοι σε δακτυλικό εξάμετρο:

←Νέστορός : ε[ίμ]ι: εϋποτ[ον] : ποτέριον.

← *hòs δ' ἄν τὸδε πίεσι : ποτερί[ο] : αὐτίκα κενόν*

← *hίμερος hairέσει : καλλιστε[φά]γο : Ἄφροδίτες.*

«Του Νέστορα... το κύπελλο είναι καλό για να πίνεις. Αλλά όποιος πει από το κύπελλο αυτό, αμέσως θα καταληφθεί από την επιθυμία έρωτα για την όμορφη στεφανωμένη Αφροδίτη».

Η επιγραφή είναι γραμμένη με το ευβοϊκό αλφάβητο και σχετίζεται με τις συμποσιακές και ερωτικές πρακτικές, ενώ πιστεύεται ότι γίνεται αναφορά στο ομηρικό έπος και πιο συγκεκριμένα στο Κύπελλο του Νέστορα που μνημονεύεται στην Ιλιάδα²²⁴. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Faraone, το περιεχόμενο της επιγραφής, αφορά κάποιον τύπο ερωτικής κατάρας, ο οποίος συντέθηκε ή προσαρμόστηκε στην προφορική παράδοση της εξάμετρης

²²² Wecowski 2017, 313-314.

²²³ Naples National Archaeological Museum MANN 168690. Bourogiannis 2019, 162-163 και 246. Pappas 2011, 291. Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 311. Oikonomaki 2017, 270. Kotsonas 2022, 176-177. Janko 2015, 6.

²²⁴ Gigante, Nava, κ.ά. 2021.

επικής ποίησης και όχι ως παράθεση ή υπαινιγμός στο έπος της Ιλιάδας²²⁵. Επιπλέον, σύμφωνα με νέες έρευνες, δεν πρόκειται για τάφο ενός παιδιού, αλλά για τάφο τριών ενηλίκων, οι οποίοι μπορεί να αποτελούν μέλη της ίδιας οικογένειας²²⁶.

Η τοποθέτηση της επιγραφής στο κάτω μέρος του σώματος του αγγείου και η διακόσμηση του με ταινίες, οι οποίες αποδίδονται σε σκούρο διάλυμα πηλού (*slip*), καθιστά την ανάγνωση δύσκολη υπόθεση²²⁸. Επιπλέον, όσον αφορά τα ίδια τα γράμματα, παρατηρείται ότι ένα όμικρον στην πρώτη γραμμή διορθώνεται σε έψιλον με κάπως αδέξιο τρόπο και στη δεύτερη γραμμή ένα «ν» που παραλείπεται εισάγεται μάλλον πιο επιδέξια ακριβώς κάτω από τη σωστή θέση του, καθώς και ένα έψιλον κόπηκε από τον γραφέα κατά το ήμισυ συνειδητοποιώντας ότι το γράμμα πρέπει να είναι άλφα. Ωστόσο, φαίνεται ότι υπάρχει ένα ενδιαφέρον για ακρίβεια. Τέλος, το κύπελλο του Νέστορα είναι ένα από τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα, στο οποίο τα σημεία στίξης χρησιμοποιούνται σε μεγάλη κλίμακα²²⁹.

Ένα παράδειγμα αγγείου που λειτούργησε ως έπαθλο είναι η λεγόμενη οινοχόη του Διπύλου²³⁰. Το εν λόγω αγγείο χρονολογείται το 750-735 π.Χ. και αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία αλφαβητικής γραφής, ενώ είναι σχεδόν σύγχρονο με το κύπελλο του Νέστορα (750-735 π.Χ.). Βρέθηκε σε θραύσματα το 1871, κοντά στην πύλη του Διπύλου²³¹. Η επιγραφή είναι χαραγμένη μετά την όπτηση και όχι γραμμένη, φέρει 47

²²⁵ Faraone 1996, 77-112.

²²⁶ Gigante, Nava, κ.ά. 2021.

²²⁷ Waal 2018, 96.

²²⁸ Oikonomaki 2017, 270.

²²⁹ Johnston 2013, 198, 201.

²³⁰ 750-735 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 192. Waal 2019, 121. Papadopoulos 2017, 98. Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 313-316. Kotsonas 2022, 193-194. Osborne & Pappas 2007, 133-134. Immerwar 1990, 7. Βλ. επίσης Binek 2017, 423-442. Faraone 1996, 77-112. Powell 1991, 65-82. Jeffery 1990, 15-16.

²³¹ Για την οινοχόη του Διπύλου βλ. ενδεικτικά Binek 2017, 423-442. Cullhed 2021, 1-12.

γράμματα που σχηματίζουν λέξεις χωρίς να υπάρχει κάποιο διαχωριστικό σημείο μεταξύ τους, με φορά από τα δεξιά προς τα αριστερά. Το γράμμα X εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά (Εικ. 37α-β). Διαβάζεται η επιγραφή:

232

ΗΟΣΝΥΝΟΡΧΕΣΤΟΝΠΙΑΝΤΟΝΑΤΑΛΟΤΑΤΑΠΑΙΖΕΙΤΟΤΟΔΕΚΛΑΜΙΝ

ὄς νῦν | ὄρχη| στῶν πάν| των ἄτα | λῶτατα | παίζειι τῶ τότε ...

«Ὅποιος τώρα από όλους τους χορευτές χορεύει με περισσότερη χάρη...»

Κατά πάσα πιθανότητα το αγγείο αυτό δόθηκε ως έπαθλο στο δεινότερο χορευτή και αργότερα αποτέλεσε κτέρισμα στον τάφο του. Η επιγραφή είναι γραμμένη σε έμμετρο λόγο (δακτυλικό εξάμετρο)²³³. Σύμφωνα με την Jeffery²³⁴, η επιγραφή του αγγείου δεν είναι αττική, αλλά μάλλον προέρχεται από τον τόπο που εισάχθηκε το ελληνικό αλφάβητο. Την άποψη αυτή την στηρίζει στη μορφή κάποιων γραμμάτων όπως το ανεστραμμένο «Α», το ιωνικό «Λ» και το πλάγιο «Ι». Έχει υποστηριχθεί ότι τα αλφαβητικά σύμβολα που φέρουν τα αγγεία, ακόμη και όταν δεν συνδυάζονται μεταξύ τους γλωσσικά, μπορεί να είχαν αισθητικό και όχι καθαρά σημασιολογικό χαρακτήρα, αν και η αξία τους ήταν στενά συνδεδεμένη με το κοινωνικό και πολιτικό τους πλαίσιο²³⁵. Ωστόσο, η εικονιστική διακόσμηση και η γραφή αυτών των αγγείων, αποτελεί μια περίπλοκη σχέση και η συσχέτισή τους φέρει υποκειμενικά στοιχεία. Για παράδειγμα, οι Osborne & Pappas²³⁶ χρησιμοποίησαν την οινοχόη του Διπύλου και το κύπελλο του Νέστορα ως παραδείγματα της αποτελεσματικής ενσωμάτωσης μιας εγγάρακτης επιγραφής στο διακοσμητικό πρόγραμμα ενός αγγείου, ενώ άλλοι μελετητές υποστήριξαν ότι σε αυτά τα αγγεία, η

²³² Binek 2017, 425.

²³³ Powell 1988, 71-94. Powell 1991, 65-82, 158-163.

²³⁴ Jeffery 1990, 15-16.

²³⁵ Bourogiannis 2019, 170.

²³⁶ Osborne & Pappas 2007, 133-134.

επιγραφή δεν έχει άμεση σχέση με τη διακόσμηση²³⁷. Επιπλέον, η Οικονομάκη²³⁸ παρατήρησε ότι η τοποθέτηση της επιγραφής στο κάτω μέρος του σώματος σε συνδυασμό με την απόδοση σε σκούρο διάλυμα πηλού, καθιστά την ανάγνωση δύσκολη. Οι προσεγγίσεις αυτές είναι ενδεικτικές της υποκειμενικότητας που εμπεριέχει η εκτίμηση της αισθητικής, ενώ παράλληλα θέτουν το ζήτημα της ορατότητας και της αναγνωσιμότητας της επιγραφής²³⁹.

Πιο αναλυτικά και συγκρίνοντας τα δύο προαναφερθέντα αγγεία, παρατηρείται ότι η επιγραφή στο κύπελο του Νέστορα διαπερνά τόσο ένα διακοσμητικό μοτίβο, όσο και μια μονόχρωμη περιοχή και περιλαμβάνει τρεις γραμμές κειμένου, οι οποίες εν μέρει επικαλύπτουν δύο λεπτές ζώνες και ένα κυματοειδές μοτίβο. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Κοτσώνα, η τομή των γραμμάτων σε ένα εν μέρει σκούρο και εν μέρει ένα ανοιχτόχρωμο φόντο παράγει ένα συγκεχυμένο αποτέλεσμα που καθιστά δύσκολη την ορατότητα και την αναγνωσιμότητα του κειμένου. Τέτοια προβλήματα φαίνεται να εκλείπουν από την επιγραφή της οινοχόης του Διτύλου, η οποία εκτείνεται κατά μήκος μιας παχιάς λωρίδας σκούρου διαλύματος πηλού. Η απόδοση των γραμμάτων κατά μήκος τέτοιων ζωνών διευκολύνει την ορατότητα της γραφής, ενώ ίσως και να βοήθησε τον γραφέα να ευθυγραμμίσει τα γράμματα. Σε κάθε περίπτωση, τα δύο σχήματα που αντιπροσωπεύουν τα δύο αγγεία έχουν διαφορετικές επιδράσεις στην ορατότητα και την αναγνωσιμότητα των επιγραφών τους, καθώς και στην αισθητική του αντικειμένου²⁴⁰.

Συμπερασματικά, τα δύο αγγεία αποτυπώνουν μια αισθητική αντιστοιχία μεταξύ των γωνιακών μορφών γραμμάτων και των γραμμικών γεωμετρικών μοτίβων. Φαίνεται επίσης, ότι οι Έλληνες «γεωμετρικοποίησαν»/σχηματοποίησαν κατά κάποιον τρόπο το αλφάβητο, προσαρμόζοντας τις γωνίες των σημειτικών συμβόλων σε ένα πιο γεωμετρικό ύφος²⁴¹. Κατά τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ., το κείμενο που εφαρμοζόταν σε αγγεία μετά την όπτηση συνήθως τοποθετούνταν σε διαφορετικά τμήματα του διακοσμητικού προγράμματος από αυτά που προτιμούσαν οι αγγειοπλάστες/ζωγράφοι που απέδιδαν γραπτές επιγραφές πριν από την όπτηση. Επιπλέον, οι επιγραφές δεν αποτελούσαν μάλλον

---

²³⁷ Powell 1991, 181.

²³⁸ Oikonomaki 2017, 270.

²³⁹ Kotsonas 2022, 193-194.

²⁴⁰ Kotsonas 2022, 193-194.

²⁴¹ Johnston 2013, 198.

συμπληρωματικό στοιχείο του υπόλοιπου διακόσμου του αγγείου, αλλά ενσωματώθηκαν στο διακοσμητικό πρόγραμμα του, σε διαφορετικό και συχνά περιορισμένο βαθμό²⁴².

Γενικά, οι επιγραφές αυτής της εποχής, είτε συνδυάζουν πεζό και έμμετρο κείμενο, όπως οι επιγραφές στο σκύφο του Ακεσάνδρου και τον αρύβαλλο της Ταταίης (συνδυασμός πεζού λόγου και ιαμβικού ρυθμού), είτε συνδυάζουν διαφορετικά μέτρα, όπως το επίγραμμα του Νέστορα, όπου ο πρώτος στίχος είναι σε ιαμβικό τρίμετρο και οι δύο επόμενοι σε δακτυλικό εξάμετρο· είτε ο στίχος έχει περισσότερες από τις απαραίτητες συλλαβές, (ίσως σκόπια), όπως ο δακτυλικός εξάμετρος στην οινόχρηστο του Διτύλου. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η νοηματική ανακολουθία ή το οξύμωρο μεταξύ του αγγείου και του χαραγμένου κειμένου ήταν μάλλον συνειδητή επιλογή των ανώνυμων ποιητών και δεν ήταν ασυνήθιστη. Ο παιγνιώδης τρόπος, η περιπαικτική διάθεση, και η πνευματώδης σύλληψη των σύντομων αυτών έμμετρων συνθέσεων παραπέμπει στα μεταγενέστερα *σκόλια*²⁴³ της κλασικής περιόδου, τα οποία εκτελούνταν κατά τη διάρκεια των συμποσίων ως ένα είδος αγώνα μεταξύ των συμποσιαστών ή παραπέμπει σε άλλο είδους αγώνα, όπως η οινόχρηστο του Διτύλου η οποία πιθανόν δόθηκε ως έπαθλο σε κάποιο συμποτικό πλαίσιο²⁴⁴.

Το μικρό μέγεθος και βάρος των αγγείων πόσης, συνέβαλαν ώστε να «κοινωνικοποιηθούν» μέσα σε μία ομάδα ανθρώπων, καθώς οι χρήστες είχαν τη δυνατότητα να τα μετακινούν εύκολα, να τα περιστρέφουν ώστε να δουν το κείμενο, αλλά και να έρθουν σε άμεση επαφή με την επιφάνεια, ενισχύοντας έτσι την ορατότητα και την αντίληψη του κειμένου μέσω της αφής ή της απτικής ανίχνευσης²⁴⁵. Έτσι λοιπόν, μέσω της αισθητηριακής αντίληψης του αγγείου, το κείμενο επιβεβαίωσε την παρουσία του, ενώ η υλικότητά του προώθησε τη σωματική εμπειρία του χρήστη. Τα αγγεία πόσης και οι αμφορείς μεταφοράς, τα οποία διακρίνονται μεταξύ του σωζόμενου ενεπίγραφου υλικού,

---

²⁴² Kotsonas 2022, 193-194.

²⁴³ Από το *σκολιός* που σημαίνει λοξός και στραβός. Ονομάζεται ένα είδος λυρικής ποίησης που καλλιεργήθηκε στην αρχαία Ελλάδα και τραγουδιόνταν στα επίσημα αριστοκρατικά συμπόσια, για τον εορτασμό κάποιου σημαντικού γεγονότος. Όλοι μαζί οι συμποσιαστές ξεκινούσαν τραγουδώντας ένα χορικό τραγούδι, στη συνέχεια ο κάθε συνδαιτυμόνας τραγουδούσε μόνος του και στο τέλος τραγουδούσαν οι καταλληλότεροι, ανεξαρτήτως αξιώματος. Ο συμποσιαστής τραγουδούσε τα σκόλια κρατώντας στο ένα του χέρι ένα κλαδί μυρσίνης που μετά το παρέδιδε σ' εκείνον που θεωρούσε ότι ήταν άξιος να τραγουδήσει. Μαρκαντωνάτος 2013, 312. Βλ. επίσης Wecowski 2002, 345-346. Wecowski 2014, 8-9.

²⁴⁴ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 314-315.

²⁴⁵ Kotsonas 2022, 187-188. Volioti 2011, 134, 140-41, 145-47. Oikonomaki 2017, 265-266.

επιβεβαιώνουν το κοινωνικό πλαίσιο εισαγωγής και ανάπτυξης της γραφής στον ελλαδικό χώρο, καθώς και της συσχέτισής της με το συμπόσιο, κυρίως λόγω ορισμένων επιγραφών που αποδίδονται με έμμετρους στίχους²⁴⁶.

4.2.5. Συμπόσιο και αλφάβητο

Οι επιγραφές και τα χαράγματα ιδιοκτησίας στα αγγεία πόσης μπορούν να θεωρηθούν μία σημαντική πτυχή του πρώιμου γραμματισμού. Η λειτουργία της γραφής μέσω των διάφορων τύπων ιδιοκτησίας πάνω σε αγγεία κατανάλωσης σχετίζεται άμεσα με τις δραστηριότητες (εμπόριο, συμπόσιο) των μελών της πρώιμης ελίτ, τα οποία διαμορφώνουν με αυτόν τον τρόπο μορφές γραμματισμού, καθώς και κοινωνικές ταυτότητες μέσω της συμμετοχής σε ποιητικούς διαγωνισμούς και γνωστικές/αλφαβητικές δεξιότητες, αλλά και μέσω του διαμετακομιστικού εμπορίου²⁴⁷. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι στην τελευταία περίπτωση, τα μη αλφαβητικά σήματα στους εμπορικούς αμφορείς δεν δηλώνουν απαραίτητα χαμηλότερο βαθμό αλφαβητισμού μεταξύ των χρηστών τους, αλλά μάλλον τέτοιες επιγραφές είχαν περισσότερο μία ενημερωτική λειτουργία, σε αντίθεση με τις διανοητικά πιο σύνθετες και σε μεγάλο βαθμό ψυχαγωγικές λειτουργίες των (κυρίως αλφαβητικών) επιγραφών στα συμποτικά αγγεία²⁴⁸.

Επιπλέον, παρατηρείται μία σύνδεση μεταξύ της τελετουργικής οινοποσίας και της αλφαβητικής γραφής σε αυτό το πρώιμο στάδιο της ιστορίας του ελληνικού αλφαβήτου. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται να υπήρχε μία ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ της χρήσης του αλφαβήτου και του ελίτ τρόπου ζωής της εποχής. Προφανώς και όλοι οι συμμετέχοντες σε μία ελίτ γιορτή, όπως ήταν το συμπόσιο στην Ύστερη Γεωμετρική και πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, δεν ήταν εγγράμματοι, καθώς η ποίηση της εποχής ήταν σε γενικές γραμμές προφορική. Ως εκ τούτου, ήταν αρκετό αν κάποιος ήταν σε θέση να διαβάσουν δυνατά τέτοιες επιγραφές για να διασκεδάσουν τους άλλους. Επιπρόσθετα, η διαδικασία της επιδέξιας στο συμπόσιο, θα ενθάρρυνε αναμφίβολα την ανάπτυξη της δεξιοτήτων γραφής και ανάγνωσης μεταξύ των μελών ελίτ, όπως και σε μεταγενέστερους χρόνους οι ποιητικές συνθέσεις του συμποσίου ενθάρρυναν σε κάποιο βαθμό την λογοτεχνική ευρυμάθεια

---

²⁴⁶ Kotsonas 2022., Powell 1989, 348. Powell 1991, 165–67, 183–84.

²⁴⁷ Wecowski 2017, 322-325.

²⁴⁸ Wecowski 2017, 322-323.

μεταξύ των συμποσίων, ακόμη και αν δεν συντίθεντο από όλους στις αριστοκρατικές γιορτές του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. ποιητικά έργα²⁴⁹.

Τέλος, δεν είναι ξεκάθαρο το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την υιοθέτηση και την εξάπλωση του αλφαβήτου, μέχρι την εμφάνιση των έμμετρων και όχι μόνο επιγραφών στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. Οι έμμετρες επιγραφές αποκαλύπτουν ότι στα συμπόσια, η διασκέδαση περιλάμβανε και λυρικές συνθέσεις, οι οποίες, όπως και οι επικές, πιθανόν κυκλοφορούσαν προφορικά. Το γεγονός αυτό, δικαιολογεί καλύτερα την εμφάνιση στίχων σε ιαμβικό ρυθμό, οι οποίοι προϋποθέτουν ότι οι συμμετέχοντες στο συμπόσιο ήταν εξοικειωμένοι με την ποίηση αυτή και γνώριζαν τη μορφή και το περιεχόμενό της, ώστε να είναι σε θέση να λάβουν τα έμμετρα αυτά κείμενα και ως λογοτεχνικό παιχνίδι. Σε διαφορετική περίπτωση, η χάραξη των έμμετρων επιγραμμάτων στο κύπελλο του Νέστορα και η άμεση συσχέτισή του με το ομηρικό έπος, η οινοχόη του Διτύλου, ο αρύβαλλος της Ταταίης και ο σκύφος του Ακεσάνδρου (των οποίων όμως οι συσχετίσεις, αν υπήρχαν, παραμένουν αδιάγνωστες), δεν θα είχαν κάποιο νόημα²⁵⁰.

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να ειπωθεί ότι ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. το συμπόσιο αποτελούσε το πλαίσιο στο οποίο κάποιος είχε τη δυνατότητα να δοκιμάσει τις αυτοδιανοητικές του ικανότητες, οι οποίες συνίσταντο στην καλλιέργεια γραπτών και αναγνωστικών δεξιοτήτων. Η χρήση και η εξέλιξη του ελληνικού αλφαβήτου μπορεί επομένως να εξεταστεί μέσα από τη μελέτη της κοινωνίας και των διάφορων θεσμών αυτής της εποχής, καθώς και μέσα από τις συνήθειες χρήσης των αγγείων²⁵¹. Το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή η εποχή στην οποία τοποθετούνται χρονολογικά πολλές πρώιμες ελληνικές επιγραφές, δεν αντιστοιχεί στη στιγμή εφεύρεσης του ελληνικού αλφαβήτου. Στην πραγματικότητα, η εμφάνιση αυτών των πρώιμων ελληνικών επιγραφών μαρτυρεί την άνοδο ενός νέου πολιτισμικού ιδιώματος, μια πτυχή του αριστοκρατικού τρόπου ζωής της εποχής, όταν το προϋπάρχον αλφάβητο αποτυπώθηκε σε μη φθαρτά υλικά, τα αγγεία, και χρησιμοποιήθηκε σε κοινωνικές/πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως το συμπόσιο²⁵².

---

²⁴⁹ Wecowski 2017, 323.

²⁵⁰ Μπέσιος, Τζιφόπουλος, Κοτσώνας 2012, 314-315.

²⁵¹ Wecowski 2017, 312-318.

²⁵² Wecowski 2017, 326-327.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η μελέτη της γραφής μέσα από το πρίσμα της υλικότητας και του πολυδιάστατου χαρακτήρα της έδωσε σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες αλληλοεπιδρούν με τα αντικείμενα, κατασκευάζοντας κοινωνικές ταυτότητες, ενώ παράλληλα τόνισε την σημασία της υλικότητας του κειμένου και των ιδιοτήτων των αγγείων που εγγράφηκαν σε διαφορετικές τοποθεσίες ή πλαίσια. Ακόμη, η έρευνα των τρόπων με τους οποίους οι επιγραφές αλληλοεπιδρούν με το μέσο στο οποίο αποδίδονται, καθώς και οι επιπτώσεις αυτής της αλληλεπίδρασης για την «κοινωνικοποίηση» της πρώιμης ελληνικής γραφής αποκαλύπτει μια σειρά κοινωνικών, αισθητικών και υλιστικών προσεγγίσεων των πρώιμων ελληνικών ενεπίγραφων αντικειμένων. Διαπιστώθηκε επίσης ότι μέσα από τη θεωρητική προσέγγιση της *chaîne opératoire*, οι υλικές ιδιότητες των αντικειμένων τέθηκαν στο επίκεντρο και συνδέθηκαν με ερωτήματα που σχετίζονται με τις κοινωνικές σχέσεις, τον συμβολισμό των αντικειμένων και τις φυσικές αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον, παρέχοντας μία διαφορετική σκοπιά στην προσέγγιση της ίδιας της γραφής, η οποία πολύ συχνά αντιμετωπίζεται ως άυλη.

Επιπρόσθετα, η διάδοση και η χρήση της αλφαβητικής γραφής υπήρξε συνάρτηση πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών παραγόντων. Η πιθανότερη χρονολογία εισαγωγής είναι ο 8^{ος} αι. π.Χ., περίοδος κατά την οποία συναντώνται και οι πρώτες έμμετρες επιγραφές σε αγγεία. Τα αγγεία αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των ανθρώπων στην αρχαιότητα. Αν και σήμερα σώζεται ένα πολύ μικρό ποσοστό αυτών που ήταν σε χρήση γίνεται φανερός ο σημαντικός ρόλος τους στις αρχαίες κοινωνίες, καθώς αποτελούν τον κυρίαρχο φορέα γραφής και θα μπορούσε εύλογα να υποστηριχθεί πως ήταν αυτά που συνέβαλαν καθοριστικά στη διάδοση του αλφαβήτου και της γραφής στις περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Επιπλέον, ο διεπιστημονικός τρόπος μελέτης του αρχαίου γραμματισμού, καθώς και των διάφορων πτυχών του, αποτέλεσε μία ολιστική προσέγγιση του ζητήματος την εποχή αυτή. Από μια ευρύτερη οπτική γωνία, το φαινόμενο της γραφής και της ανάγνωσης στις αρχαίες κοινωνίες αποτελεί μια πρακτική κοινωνικού γραμματισμού που περιλαμβάνει εκδηλώσεις ενσωματωμένες σε κοινωνικοπολιτισμικά πλαίσια. Η μελέτη των

συγκεκριμένων γεγονότων αποκαλύπτει επίσης τις πρακτικές γραμματισμού και πιθανώς επιγραφικές συνήθειες σε ευρύτερα γεωγραφικά και κοινωνικά περιβάλλοντα. Τα αγγεία ως υλικά αντικείμενα μετατρέπουν τον αλφαριθμητισμό σε μια εμπειρία που ενσωματώνει στην εκδήλωση του τόσο εγγράμματο, όσο και αναλφάβητο κοινό.

Ακόμη, κοινό χαρακτηριστικό των πρώιμων αλφαριθμητικών επιγραφών είναι η εμφάνιση ονομάτων ή άλλων πληροφοριών ταυτότητας στα αγγεία. Αυτή η δήλωση ταυτότητας, η οποία εμφανίζεται με το όνομα του αναθέτη, του ιδιοκτήτη ή του τεχνίτη υποδεικνύει μία έμφαση στο άτομο αν και δε μπορεί να υποστηριχθεί ότι το αναλφάβητο ήταν αυτό που τόνισε την ατομικότητα και κατά συνέπεια την πολιτιστική και πνευματική εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνίας. Η εξέταση του πρώιμου γραμματισμού δηλώνει ότι η εμφάνιση του ατόμου και η αλφαριθμητική γραφή είναι στενά συνδεδεμένες και πιθανώς το νέο, απλό σύστημα γραφής διευκόλυνε μια τέτοια κοινωνική, πολιτιστική και γνωστική διαδικασία. Η «ταυτότητα» την Εποχή του Σιδήρου (11^{ος} -8^{ος} αι. π.Χ.) είναι μία συνεχής κοινωνική διαδικασία και ο αλφαριθμητισμός μία αναγνωρισμένη πρακτική η οποία συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που κρίνονται απαραίτητες για την κοινωνική ανέλιξη του ατόμου, εφόσον ασκηθούν μέσα σε ένα πλαίσιο και για ένα ακροατήριο. Επομένως, ο αλφαριθμητισμός δεν είναι μόνο η πράξη του ενός, αλλά πρέπει επίσης να εγκριθεί από το κοινωνικό του πλαίσιο ως ειδική δεξιότητα.

Το συμπόσιο είναι ένας θεσμός ο οποίος επηρεάζει άμεσα τις κοινωνικές σχέσεις μέσω της οινοποσίας. Καθώς την εποχή αυτή οι κοινωνικές ταυτότητες είναι ακόμη ρευστές απαιτούν συνεχή επιβεβαίωση και η κατανάλωση υλικών αγαθών (συμπεριλαμβανομένων και των αγγείων) διαδραματίζει βασικό ρόλο στη δημιουργία, τη διατήρηση και τη χειραγώγηση της ταυτότητας. Επίσης, το συμπόσιο, πέρα από τη λειτουργία του ως χώρος ανάπτυξης πολιτιστικών δεξιοτήτων (ποίηση, μουσική, χορός) είχε συχνά επίσημο ρόλο, αποτελώντας βασικό συστατικό των ταφικών τελετών και των τελετουργιών. Με αυτόν τον τρόπο διαιωνίζεται και διαμορφώνεται τόσο η κοινωνική, όσο και η πολιτιστική ταυτότητα μιας κοινότητας.

Τέλος, το συμπόσιο αποτέλεσε ένα εξαιρετικό πλαίσιο για την ανάπτυξη και την διάδοση του γραμματισμού. Ως κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο ενέτεινε τον ανταγωνισμό μεταξύ των συμμετεχόντων που αφορούσε δεξιότητες γραμματισμού (ποίηση, απαγγελία, γραφή,

ανάγνωση), ενώ παράλληλα τα αγγεία πόσης, ως βασικός φορέας επιγραφών και χαραγμάτων συνέβαλαν στην εξοικείωση με τη γραφή μέσω τόσο της αισθητικής, όσο και της απτικής τους ιδιότητας.

Εν κατακλείδι, οι υλικές πρακτικές της γραφής και η μελέτη της υλικότητας των πρώιμων ελληνικών επιγραφών μπορούν να ενισχύσουν την κατανόησή μας γι' αυτές και να προσφέρουν μία πιο ολιστική προσέγγιση της γραφής.

Βιβλιογραφία

- Αδάμ-Βελένη, Π. & Ε. Στεφανή (επιμ.), 2012. *Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου*. Θεσσαλονίκη.
- Alexandridou, A. 2018. Feasting in Early Iron Age Attika: The Evidence from the Site of the Academy. Στο F. van den Eijnde, J. H. Blok, & R. Strootman (επιμ.), *Feasting and Polis Institutions, Mnemosyne Supplements 414*, 28-59. Leiden.
- Arrington, N.T. 2021. *Athens at the Margins: Pottery and People in the Early Mediterranean World*. Princeton.
- Arnold, D. 2000. Does the standarization of ceramic pastes really mean standarization? *J. arch. method and theory*, 7, 333-375.
- Battezato, L. 2012. Techniques of reading and textual lay-out in ancient Greek texts. *CCJ* 55, 1-23.
- Bietak, M. 2003. Temple or ‘Beth Marzeah’? Στο W.G. Dever, & S. Gitin (επιμ.), *Symbiosis, Symbolism and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel and their Neighbors from the Late Bronze through Roman Palaestina. Proceeding of the Centennial Symposium, W.F. AIAR & AIAR, Jerusalem 29-31 May 2000*, 155-168. Winona Lake.
- Binek, N.M. 2017. The Dipylon Oinochoe Graffito: Text or Decoration? *Hesperia* 86, 423–442.
- Borgna, E. 2004. Social Meanings of Food and Drink Consumption at LMIII Phaistos. Στο P. Halstead & J.C. Barrett (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*. 174-195. Oxford.
- Βουτυράς, Μ. και Α. Γουλάκη-Βουτυρά 2011. *Η αρχαία ελληνική Τέχνη και η ακτινοβολία της*. Θεσσαλονίκη.
- Bourogiannis, G. 2018. The Transmission of the Alphabet to the Aegean. Στο L. Niesiolowski-Spanò & M. Węcowski (επιμ.), *Change, Continuity and Connectivity: North-Eastern Mediterranean at the Turn of the Bronze Age and in the Early Iron Age*. 235–257. Wiesbaden.

- 2020. Between scripts and languages: Inscribed intricacies from geometric and archaic Greek contexts. *Understanding Relations Between Scripts II. Early alphabets*. 151 -231. Oxford.

Buchner, G., & D. Ridgway (επιμ.) 1993. *Pithekoussai I: La Necropoli. Tombe 1-723 scavate del 1952 al 1961*. *MonAnt*. Monograph 4. Rome.

Carpenter, R., 1933. The Antiquity of the Greek Alphabet. *AJA* 37, 8-29. <http://www.jstor.org/stable/498037> ανακτήθηκε 27/7/22.

Csapo, E. 1991. An International Community of Traders in Late 8th–7th Century B.C. Kommos in Southern Crete. *ZPE* 88, 211–216.

Csapo, E., A.W. Johnston, & D. Geagan, 2000. The Iron Age Inscriptions. Στο J.W. Shaw & M.C. Shaw (eds.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, 101–134. Princeton.

Cullhed, E.A., 2021. The Dipylon Oinochoe and ancient Greek dance aesthetics. *CQ*, 1-12. Cambridge.

David, N., & C. Kramer, 2001. *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge.

Davis, B., A.M. Maeir, L. A. Hitchcock, 2015. Disentangling Entangled Objects: Iron Age Inscriptions from Philistia as a Reflection of Cultural Processes. *IEJ* 65, 140-166. Jerusalem.

Dayton, J. 2013. Food and Civilised Society in the Homeric Epics. Στο D. Anderson & M. Crouch (επιμ.), *Food: Expressions and Impressions*, 31-41. Brill.

Dietler, M. 2011. Feasting and Fasting. Στο T. Insoll (επιμ.), *Oxford Handbook on the Archaeology of Ritual and Religion*, 179-194. Oxford.

Dietler, M., & B. Hayden. 2001. Digesting the Feast-Good to Eat, Good to Drink, Good to Think: An Introduction. In M. Dietler & B. Hayden (επιμ.), *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, 1-20. Washington.

Doerksen, M. 2012. *The effects of literacy on the oral mind*. Canada Institute of Linguistics.

Duploux, A. 2006. *Le prestige des élites: recherches sur les modes de reconnaissance sociale en Grèce entre les Xe et Ve siècles avant J.-C.* *Histoire*, 77. Paris.

- Fahlander F. 2008. Differences that matter: Materialities, material culture and social practice. Στο H. Glørstad & L. Hedeager (επιμ.), *Six Essays on the Materiality of Society and Culture*. 127-154. Gothenburg.
- Faraone, C. A. 1996. Taking the "Nestor's Cup Inscription" Seriously: Erotic Magic and Conditional Curses in the Earliest Inscribed Hexameters. *ClAnt.* 15, 77-112. California.
- Fernández-Götz, M. 2019. Towards Standardisation: Materiality and Identity in Late Iron Age Production and Space. Στο V. Sirbu, A. Comsa & D. Hortopan (επιμ.), *Digging in the Past of Old Europe*. 473-335. Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary.
- Fisher, N. & H. Van Wees (επιμ.) 2015. *'Aristocracy' in antiquity: Redefining Greek and Roman elites*. Swansea.
- Folsom, R.S. 1967. *Handbook of Greek pottery: a guide for amateurs*. London.
- Goody, J. 2001. *Η λογική της γραφής και η οργάνωση της κοινωνίας*. Αθήνα.
- Gigante M., Nava A., Paine R.R., κ.ά. 2021. Who was buried with Nestor's cup? Macroscopic and microscopic analyses of the cremated remains of tomb 168 (second half of 8th century BCE, Pithekoussai, Ischia Island, Italy. *PloS One*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0257368>. Ανακτήθηκε 21/4/22.
- Harris, S. 2014. Leather in archaeology: between material properties, materiality and technological choices. Στο S. Harris, & A.J. Veldmeijer (επιμ.), *Why Leather? The Material and Cultural Dimensions of Leather*. 9-22. Leiden.
- Harris, W. V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge.
- Havelock, E.A. 1982. *The Literate revolution in Greece and its cultural consequences*. Princeton.
- Hayden, B. 2014. *The Power of Feasts: From Prehistory to the Present*. New York.
- Hitchcock, L.A. 2011. Cult Corners in the Aegean and the Levant. Στο A. Yassar-Landau, J. Ebeling & L. Mazow (επιμ.), *Household Archaeology in the Bronze and 13 Iron Age Levant, CultHistAns. Near East*, 321-346. Leiden.

Hollenback, K.L., & M.B. Schiffer, 2012. Technology and Material Life. Στο *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. 1-13. Oxford.

Immerwahr, H.R., 1990. *Attic Script: A Survey*. Oxford.

Ingold, T., 2007. *Materials against materiality*. *Archaeological Dialogues* 14(1): 1-16.

Janko, R., 2015. From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: The Rise of the Greek Alphabet. *BICS*, 58, 1-32. Oxford.

Jeffery, L.H., & A.W. Johnston, 1990. *The local scripts of archaic Greece: a study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries B.C.* Oxford.

Johnson, W.A. & H.N. Parker (επιμ.) 2009. *Ancient literacies: The culture of reading in Greece and Rome*. Oxford.

Johnston, A.W. 2013. Straight, Crooked and Joined-Up Writing: An Early Mediterranean View. Στο K.E. Piquette & R.D. Whitehouse (επιμ.), *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium*, 193–212. London.

- 2017. Texts and Amphoras in the Methone ‘Υπογειο’. Στο J. Strauss Clay, I. Malkin, & Y.Z. Tzifopoulos (επιμ.), *Panhellenes at Methone: Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, 123–34. Berlin.

Jones, A., 2002. *Archaeological theory and scientific practice*. Cambridge.

- 2004. Archaeometry and materiality: materials-based analysis in theory and practice. *Archaeometry* 46, 327–338. University of Oxford.

Kendeou, P., D.N. Rapp, & P. van den Broek, (2003). The influence of reader’s prior knowledge on text comprehension and learning from text. Στο R. Nata (επιμ.), *ProgEduc* 13, 189-209. New York.

Kenzelmann Pfyffer A., T. Theurillat, & S. Verdan, 2005. Graffiti d’*époque géométrique* provenant du sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros à Érétrie. *ZPE* 151, 51–83.

King, P.J. 1989. The "Marzēah": Textual and archaeological evidence. Στο *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 98-106. Israel.

Kirchhoff, A., 1887. *Studien zur Geshichte des griechischen alphabets*. Berlin.

Knapett, C., 2012. Materiality. Στο I. Hodder (επιμ.), *Archaeological theory today*, 188-207. Cambridge.

- 2014. Materiality in Archaeological Theory. Στο *Encyclopedia of Global Archaeology*, 4700-4470.

Kotsonas, A. 2012, What Makes a Euboean Colony or Trading Station? Zagora in the Cyclades, Methone in the Thermaic Gulf, and Aegean networks in the 8th century B.C. *MeditArch* 25, 243-258.

- 2022. Early Greek Alphabetic Writing: Text, Context, Material Properties, and Socialization. *AJA* 126, 167-200.

Kourou, N. 2008. The evidence from the Aegean. Στο C. Sagona (επιμ.), *Beyond the homeland: markers in Phoenician chronology*, 28, 305-364. Leuven.

- 2012. Cypriots and Levantines in the Central Aegean During the Geometric Period: The Nature of Contacts. Στο *Zagora in the Cyclades, Methone in the Thermaic Gulf and Aegean Networks in the 8th Century BCE*. *MeditArch* 25, 215-218.
- 2017. The Archaeological Background of the Earliest Graffiti and Finds from Methone. Στο J. Strauss Clay, I. Malkin, & Y.Z. Tzifopoulos, (επιμ.), *Panhellenes at Methone, Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, 20-35. Berlin.

Krauß, A., J. Leipziger, & F. Schücking-Jungblut (επιμ.) 2020. Material Aspects of Reading and Material Text Cultures. An Introduction. Στο *Material Aspects of Reading in Ancient and Medieval Cultures. Materiality, Presence and Performance*. 1-8. Berlin.

Langdon, M.K. 1976. *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*. *Hesperia* 16. Princeton.

Lemonnier, P. 1986. *The study of material culture today: Towards an anthropology of technical systems*, 5, 147-186.

Lehmann, G. 2005. Al Mina and the East: A Report on Research in Progress. Στο A. Villing (επιμ.), *The Greeks in the East*, *BMR* 157, 61-92. London.

Leone, B. 2012. A Trade Route between Euboea and the Northern Aegean. Στο *Zagora in the Cyclades, Methone in the Thermaic Gulf and Aegean Networks in the 8th Century BCE*. *MeditArch* 25, 229-242.

- London, G. 2011. A Ceremonial Center for the Living and the Dead. *NEA* 74, 216–25.
- Lougovaya-Ast, J. 2017. Some Observations on the Usage of Punctuation in Early Greek Inscriptions. Στο G. Nocchi Macedo & M.C. Scappaticcio (επιμ.), *Signes dans les textes, textes sur les signes, Actes du colloque international, 6–7 septembre 2013*. 27-42. Liège.
- Lynch, K.M. 2012. Drinking and Dining, Στο T.J. Smith & D. Plantzos (επιμ.), *A Companion to Greek Art*, 1, 525-542. New York.
- 2015. Drinking Cups and the Symposium at Athens in the Archaic and Classical Periods. Στο K.F. Daly, & L.A. Riccardi (επιμ.), *Cities Called Athens, Studies Honoring John McK Camp II*, 231-271. Lewisburg.
- Maeir, A.M. 2008. Aegean Feasting and other Indo-European Elements in the Philistine Household. Στο L.A. Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley (επιμ.), *DAIS: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008, Aegaeum* 29, 347-352, Liège.
- Μαρκαντωνάτος Γ.Α. 2013. «Σκόλια». *Λογοτεχνικοί και Φιλολογικοί Όροι*. Αθήνα.
- Marmolejo-Ramos, F., & J. Cevasco, 2014. *Text comprehension as a problem-solving situation*. *UnivPsychol*. 13, 15-33.
- McLean, S. 2015. Materiality and Culture. Στο J.D. Wright (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 14, 765–771. Oxford.
- McLuhan, M. 1964. *Understanding Media: the extensions of man*. London.
- Μπέσιος Μ., Τζιφόπουλος Γ., Κοτσώνας Α. 2012. *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαραγμάτα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη.
- Murray, O. 1983. The Symposium as Social Organisation. Στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth century B.C.: Tradition and Innovation. Proceedings of the second international symposium at the Swedish Institute in Athens, 1–5 June 1981*, 195–200. Stockholm.

- Na'aman N. 2015. Four Notes on the Ancient Near Eastern Marzeah. Στο C.A. Marjo Korpel, & L.L. Grabbe (επιμ.), *Hebrew Bible/Old Testament Studies* 616, 215-22. London.
- Naveh, J. 1973. Some Semitic Epigraphical Considerations on the Antiquity of the Greek Alphabet, *AJA* 77, 1-8.
- Niesiołowski-Spanò, L. 2008. Early alphabetic scripts and the origin of Greek letters. Στο P. Berdowski, & B. Blahaczek, (επιμ.), *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki, Rzeszów 2007 [2008]*, 172-188.
- Nijboer, A.J. 2013. Banquet, Marzeah, Symposion and Symposium during the Iron Age: Disparity and Mimicry. Στο F. De Angelis (επιμ.), *Regionalism and Globalism in Antiquity; Exploring Their Limits, CA* 7, 95-125. Leuven.
- Οικονομάκη, Ν., και Τζιφόπουλος, Γ. 2015. *Εισαγωγή στην ελληνική επιγραφική. Από τον 8^ο αιώνα π.Χ. ως την Ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη.
- Oikonomaki, N. 2017. Local 'Literacies' in the Making: Early Alphabetic Writing and Modern Literacy Theories. Στο J. Strauss Clay, I. Malkin, & Y.Z. Tzifopoulos, (επιμ.), *Panhellenes at Methone, Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, 261-284. Berlin.
- Ong, W.J. 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London.
- Osborne, R. 2010. The Art of Signing in Ancient Greece. *Arethusa* 43, 231–251.
- Osborne, R., & A. Pappas. 2007. Writing on Archaic Greek Pottery. Στο Z. Newby & R. Leader-Newby (επιμ.), *Art and Inscriptions in the Ancient World*, 131–55. Cambridge.
- Papadopoulos, J.K. 1994. Early Iron Age Potters' Marks in the Aegean. *Hesperia* 63, 437–507.
- 2011. "Phantom Euboeans" — A Decade On. Στο D.W. Rupp & J.E. Tomlinson (επιμ.), *Euboea and Athens. Proceedings of a Colloquium in Memory of Malcolm B. Wallace (26-27 June 2009 Athens)*, 13-134. Athens.
  - 2017. To Write and to Paint: More Early Iron Age Potter's Marks in the Aegean. Στο J. Strauss Clay, I. Malkin, & Y.Z. Tzifopoulos, (επιμ.), *Panhellenes at*

- Methone: Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, 36–104. Berlin.
- Papakonstantinou, Z. 2009. Wine and Wine Drinking in the Homeric World. *AntCl.* 78, 1-24. Brussels.
- Pappas, A. 2011. Arts in Letters: The Aesthetics of Ancient Greek Writing. Στο M. Shaw & M. Dalbello (επιμ.), *Visible Writings: Cultures, Forms, Readings*, 37–54. New Brunswick.
- 2017. Form Follows Function? Toward an Aesthetics of Early Greek Inscriptions at Methone. Στο J. Strauss Clay, I. Malkin, & Y.Z. Tzifopoulos (επιμ.), *Panhellenes at Methone: Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, 258–308. Berlin.
- Piquette, K.E., & R.D. Whitehouse (επιμ.), 2013. *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium*. London.
- Πλάντζος, Δ. 2011. *Ελληνική τέχνη και αρχαιολογία (1100-30 π.Χ.)*. Αθήνα.
- 2014. *Οι αρχαιολογίες του κλασικού : αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*. Αθήνα.
- Pollock, S. 2012. Between Feasts and Daily Meals: Towards an archaeology of commensal spaces, S. Pollock (επιμ.), *Journal of Ancient Studies* 2, 1-20. Berlin.
- Powell, B.B. 1987. The Origin of the Puzzling Supplementals φ, χ, ψ. Στο *Transactions of the APA (1974-)* 117, 1-20.
- 1988. The Dipylon Oinochoe and the spread of literacy in eighth-century Athens. *Kadmos*, 27, 71-94. Berlin.
  - 1989. Why Was the Greek Alphabet Invented? The Epigraphical Evidence. *ClAnt.* 8, 321–51.
  - 1991. *Homer and the origin of Greek alphabet*. Cambridge.
  - 2002. *Writing and the Origins of Greek Literature*. Cambridge.

- Reece, S. 2015. Orality and Literacy Ancient Greek Literature as Oral Literature. Στο *Companion to Greek Literature* 43-57. Oxford.
- Samuels, S. J. 1971. Letter-Name versus Letter-Sound Knowledge in Learning to Read. *RT* 24, 604-608. Wiley, International Reading Association.
- Santacreu, D.A. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*. Berlin.
- Sarri, A. 2017. *Material Aspects of Letter Writing in the Graeco-Roman World (500 B.C. – 300 A.D.)*. Berlin.
- Seanger, P. 1997. *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford.
- Sherratt, E.S. 1990. ‘Reading the texts’: archaeology and the Homeric question. *Antiquity* 64, 807-824.
- 2004. Feasting in Homeric Epic. *Hesperia* 73, 301-337.
  - 2016. From “institutional” to “private”: traders, routes and commerce from the Late Bronze Age to the Iron Age. Στο J.C. M. García (επιμ.), *Dynamics of Production in the Ancient Near East 1300–500 BC*, 289- 301. Oxford.
- Sillar, B. & M.S. Tite 2000. The challenge of technological choices for materials science approaches in archaeology, *Archaeometry* 42, 2–20.
- Steele, P.M. 2020. The development of Greek alphabets: Fluctuations and standardisations. Στο P.J. Boyes & P.M. Steele (επιμ.), *Understanding Relations Between Scripts II: Early Alphabets*, 109– 24. Oxford.
- Svenbro, J.L. 1993. *Phrasikleia: An Anthropology of Reading in Ancient Greece*. Ithaca.
- Theurillat, T. 2004. Early Iron Age graffiti from the Sanctuary of Apollo at Eretria. Στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age, Acts of an International Round Table, University of Thessaly (June 18-20, 2004)*. 331-345. Volos 2007.
- Thomas, R. 1992. *Literacy and orality in ancient Greece*. Cambridge.

- 2001. *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα*. Μτφρ. Δ. Κυρτάτας. Ηράκλειο.
- 2009. Writing, Reading, Public and Private ‘Literacies’. Functional Literacy and Democratic Literacy in Greece. Στο W.A. Johnson, & H.N. Parker (επιμ.), *Writing, Reading, Public and Private ‘Literacies’. Functional Literacy and Democratic Literacy in Greece*, 13-45. Oxford.

Tilley, C. 2004. *The materiality of stone. Explorations in Landscape Phenomenology*. London.

Twiss, K.C. 2019. What is food and Why Do Archaeologists Study It? Στο *The Archaeology of Food: Identity, Politics, and Ideology in the Prehistoric and Historic Past*. 1-17. Cambridge.

Vacek, A. 2014. Euboean Imports at Al Mina in the Light of Recent Studies on the Pottery Finds from Woolley’s Excavation. Στο M. Kerschner, & I.S. Lemos (επιμ.), *Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New Results and their Interpretations Proceedings of the Round Table Conference held at the Austrian Archaeological Institute in Athens, (15 and 16 April 2011)*, 141-156. Wien.

- 2017. Al Mina and changing patterns of trade: the evidence from the eastern Mediterranean. Στο X. Charalambidou & C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century BC. Tradition and Innovation*, 47-59. Oxford.

Van den Eijnde, F. 2018. Feasting and Polis institution. An introduction. Στο F. van den Eijnde, J. H. Blok, & R. Strootman (επιμ.), *Feasting and Polis Institutions. Mnemosyne Supplements 414*, 1-27. Leiden.

Vatri, A. 2012. The Physiology of Ancient Greek Reading. *CQ* 62, 633-647. Cambridge.

Volioti, K. 2011. The Materiality of Graffiti: Socializing a Lekythos in Pherai. Στο J.A. Baird & C. Taylor (επιμ.), *Ancient Graffiti in Context*, 134–52. New York.

Waal, W. 2018. On the ‘Phoenician Letters’: The Case for an Early Transmission of the Greek Alphabet from an Archaeological, Epigraphic and Linguistic Perspective. *Aegean Studies* 1, 83–125.

- 2020. Mother or Sister? Rethinking the Origins of the Greek Alphabet and Its Relation to Other ‘Western’ Alphabets. Στο P.J. Boyes & P.M. Steele (επιμ.), *Understanding Relations Between Scripts II: Early Alphabets* 109–24. Oxford.

Wachter, R. 2010. Inscriptions. Στο E.J. Bakker (επιμ.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, 47–61. Chichester.

Watt, I. & J. Goody 1963. The Consequences of Literacy. *CSSH* 5, 304-345. Cambridge.

Węcowski, M. 2000. Homer and the Origins of the Symposion. Στο F. Montanari (επιμ.), *"Omero tremila anni dopo. Atti del congresso di Genova 6-8 luglio 2000" (Roma 2002)*, 625-637.

- 2002. Towards a Definition of the Symposion. Στο T. Derda, J. Urbanik, & M. Węcowski (επιμ.), *Euergesias charin. Studies Presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by Their Disciples*, 337–361. Warszawa.
- 2014. *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*. Oxford.
- 2017. Wine and the Early History of the Greek Alphabet. Στο J. Strauss Clay, I. Malkin, & Y.Z. Tzifopoulos (επιμ.), *Panhellenes at Methone: Graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca. 700 BCE)*, 309–28. Berlin.
- 2018. When Did the Symposion Die? On the Decline of the Greek Aristocratic Banquet. Στο F. van den Eijnde, J. H. Blok, & R. Strootman (επιμ.), *Feasting and Polis Institutions, Mnemosyne Supplements 414*, 257–272. Leiden.

Whittaker, H. 2013. The Function and Meaning of Writing in the Prehistoric Aegean: Some reflections on the social and symbolic significance of writing from a material perspective. Στο K.E. Piquette, & R.D. Whitehouse (επιμ.), *Writing as Material Practice: Substance, surface and medium*. 105-121. London.

Worthington, I. (επιμ.) 1996. *Voice into text: orality and literacy in ancient Greece*. Leiden.

Woudhead, A. (xx). *Feasting in Iron Age Britain*. University of Edinburg (αδ. διπλωματική εργασία).

Wright, J.C. 2004. A survey of evidence for feasting in Mycenaean Society. *Hesperia* 73, 133-178.

Yunis, H. (επιμ.) 2003. *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*. Cambridge.

Πηγές εικόνων

Εικ. 1: Piquette & Whitehouse (επιμ.), 2013, 336.

Εικ. 2: Santacreu 2014, 84.

Εικ. 3: Santacreu 2014, 100.

Εικ. 4: Kenzelmann κ.ά., 2005, FK 78200, 60.

Εικ. 5: Papadopoulos 2017, εικ. 9, 52.

Εικ. 6: Papadopoulos 2017, εικ. 21, 64.

Εικ. 7: Papadopoulos 2017, εικ. 31, 80.

Εικ. 8: Papadopoulos 2017, εικ. 32, 82.

Εικ. 9: Papadopoulos 1994, E2, 456.

Εικ. 10: Papadopoulos 2017, εικ. 33, 84.

Εικ. 11: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ.18, 365.

Εικ. 12: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 5, 348.

Εικ. 13: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 22, 369.

Εικ. 14: Kotsonas 2022, εικ. 21, 195.

Εικ. 15: Kotsonas 2022, εικ. 6, 175.

Εικ. 16: Kotsonas 2022, εικ. 2, 173.

Εικ. 17: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 10, 354.

Εικ. 18: Papadopoulos 2017, εικ. 38, 86. Kotsonas 2022, εικ. 10, 180.

Εικ. 19: Papadopoulos 2017, εικ. 37, 85-86.

Εικ. 20: Kotsonas 2022, εικ. 5, 175.

Εικ. 21: Waal 2018, 91.

Εικ. 22: https://www.flickr.com/photos/roger_ulrich/43728826295. Ανακτήθηκε 8/5/23.

Εικ. 23: Waal 2018, 86.

Εικ. 24: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/ag_history/browse.html?start=61.

Ανακτήθηκε 8/5/23

Εικ. 25: Προσωπικός Πίνακας

Εικ. 26: Papadopoulos 2017, εικ. 1, 41.

Εικ. 27: Papadopoulos 2017, εικ. 3, 42.

Εικ. 28: <https://collections.mfa.org/objects/152660>. Ανακτήθηκε 8/5/23.

Εικ. 29: Waal 2018, εικ. 6, 96.

Εικ. 30: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 1, 337.

Εικ. 31: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 4, 345.

Εικ. 32: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 14, 357.

Εικ. 33α-β: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 15, 358.

Εικ. 34α-β: Μπέσιος κ.ά. 2012, εικ. 2, 340.

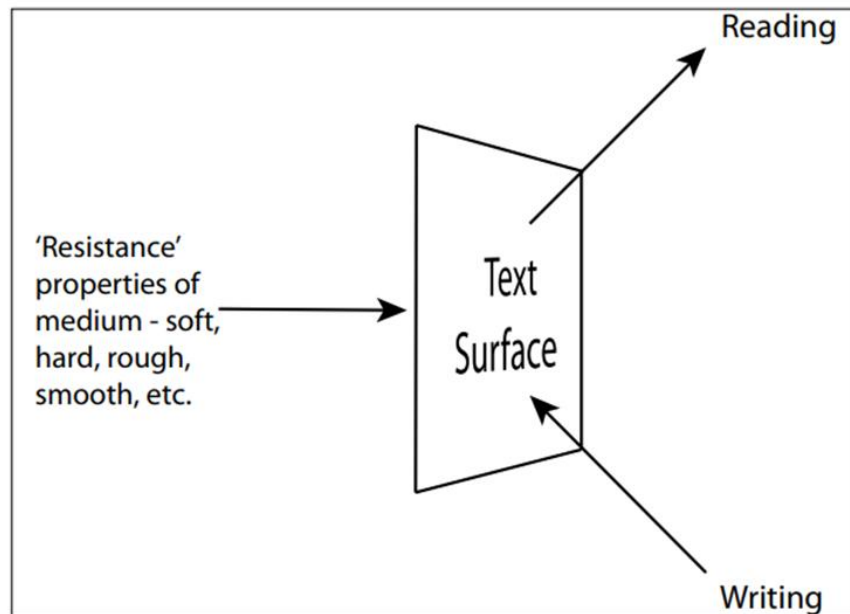
Εικ. 35α: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1885-0613-1. Ανακτήθηκε

8/5/23. **β:** Jeffery 1990, 240.

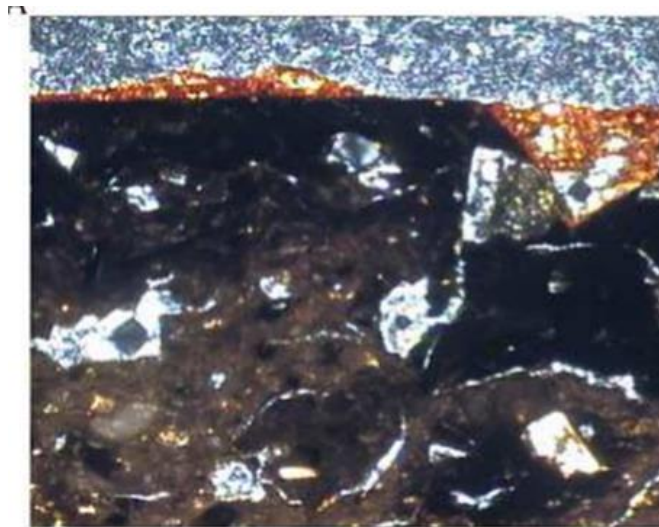
Εικ. 36α: Kotsonas 2022, εικ. 7, 176. **β:** Gaunt 2017, εικ. 6.1, 95.

Εικ. 37α-β: Binek 2017, εικ. 1-3, 424.

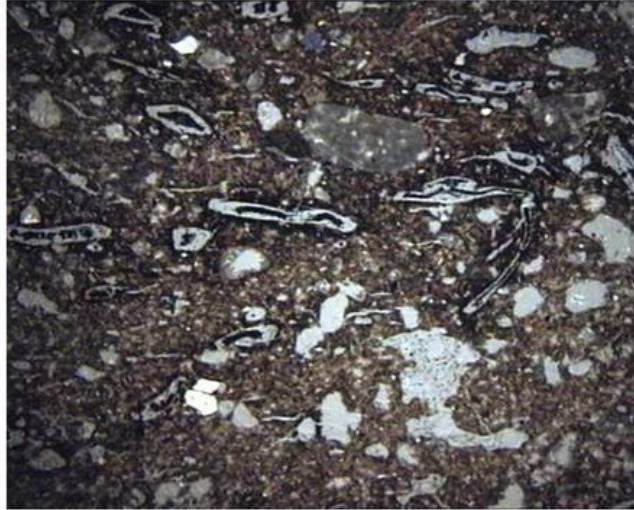
Εικόνες

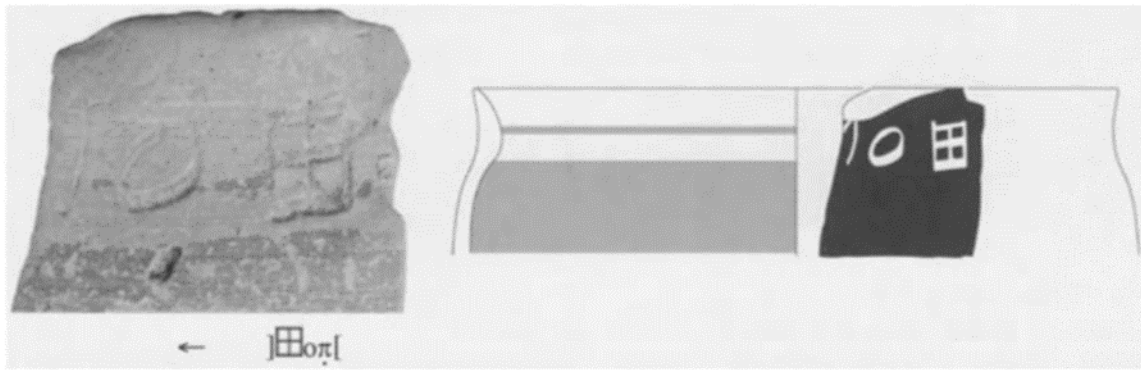
Εικόνα 1 Διάγραμμα που περικλείει συνοπτικά τις διαδικασίες που σχετίζονται με τη «γραφή» και την «ανάγνωση».

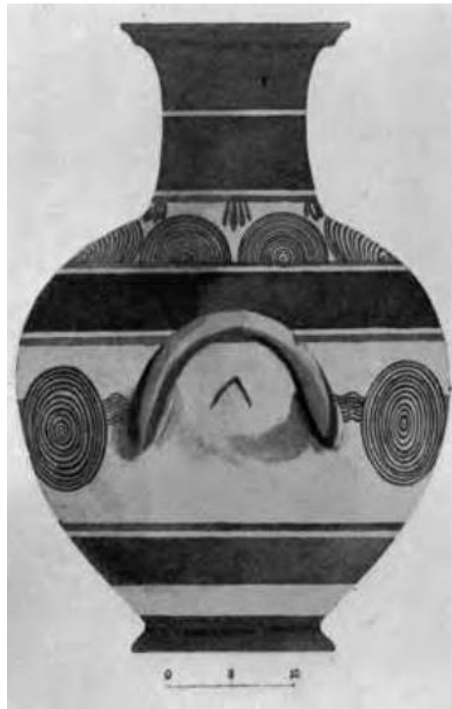
Εικόνα 2 Κεραμικό με λεπτό επίχρισμα πλούσιο σε σίδηρο που γεμίζει τους πόρους του πηλού. Φωτογραφία μικροσκοπίου.

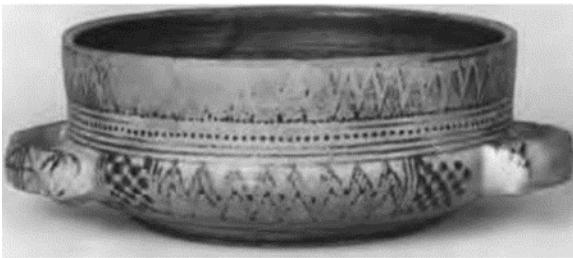
*Εικόνα 3 Πηλός εμπλουτισμένος με οργανική ύλη, με αποτέλεσμα την αύξηση του πορώδους μετά το ψήσιμο.
Φωτογραφία μικροσκοπίου.*

Εικόνα 4 Εγχάρακτη επιγραφή από την Ερέτρια με στρογγυλεμένα καιγωνιόδη σημεία.

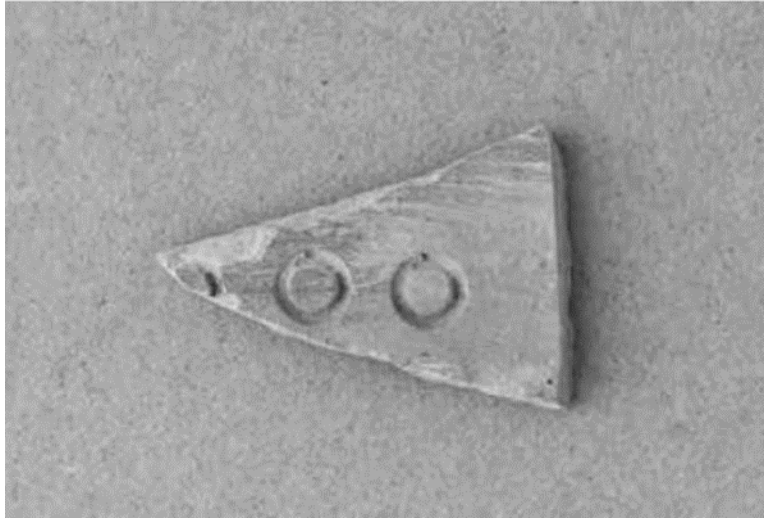

Εικόνα 5 Αγγείο της Ομάδας Α. Αμφορέας με γραπτό σημάδι σε σχήμα Λ.

Εικόνα 6 Αγγείο της Ομάδας Β. Harvard University Art Museums, Acc. no. 1960.272.

Εικόνα 7 Θραύσμα αγγείου της Ομάδας Γ. Μεθώνη, ΜΕΘ 2344.

Εικόνα 8 Αγγείο της Ομάδας Δ. Κεραμεικός, 915.

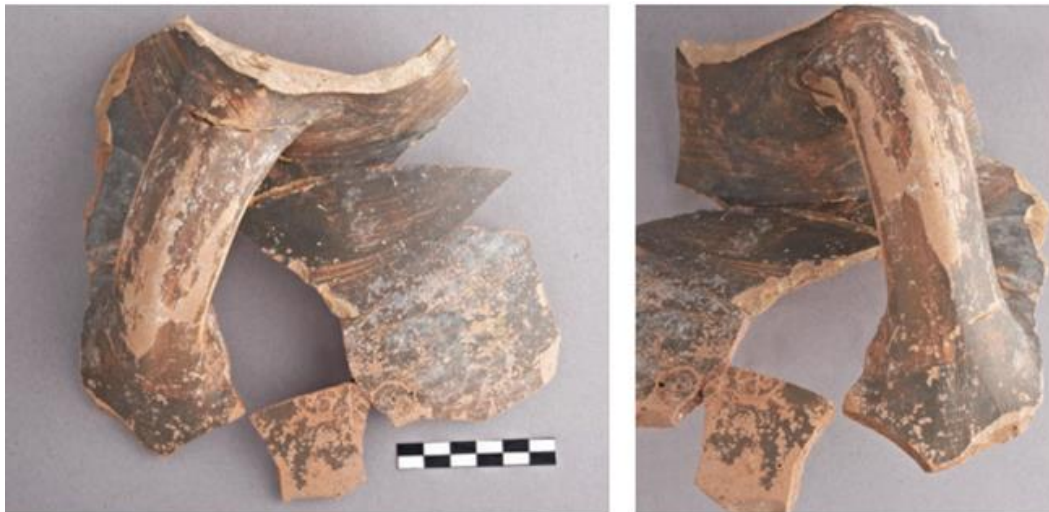
Εικόνα 9 Αγγείο της Ομάδας Ε. Κεραμεικός 560.

Εικόνα 10 Αγγείο της Ομάδας ΣΤ. Σκύφος μίας λαβής με γραπτή αλφαβητική επιγραφή ←]λαδεοεμι.

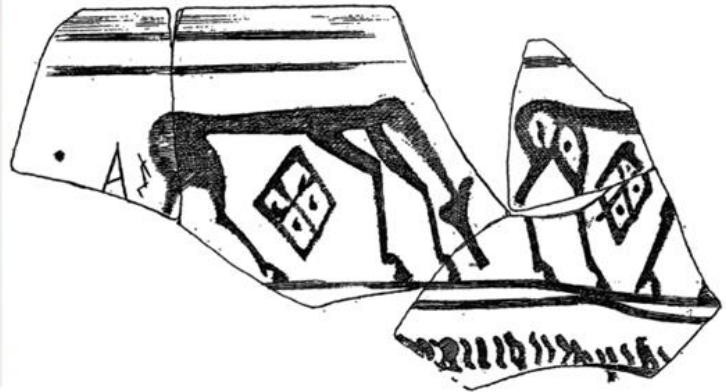
Εικόνα 11 Σαμιακός αμφορέας με «απλή» επιφανειακή επεξεργασία. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2028.

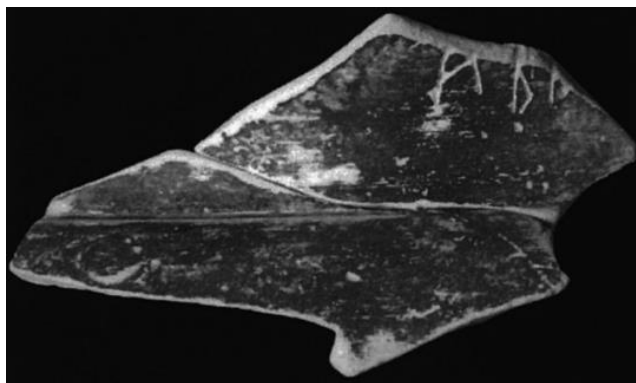
Εικόνα 12 Άνω τμήμα ολόβαφου αμφορέα άγνωστης προέλευσης. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2238.

Εικόνα 13 Σκύφος από τον Θερμαϊκό κόλπο με μοτίβα ύστερου 8^{ου}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2247.

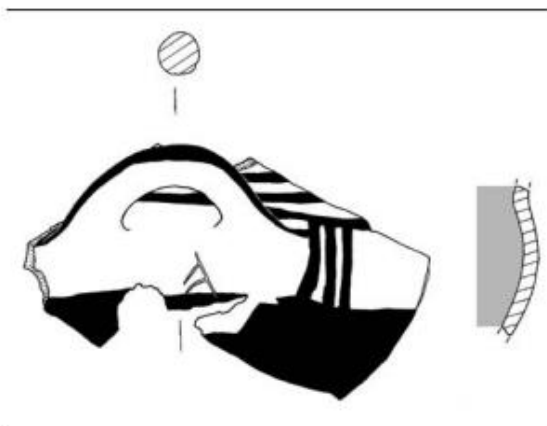
Εικόνα 14 Θραύσμα οινόχους από Ιερό στον Υμηττό με εικονιστική διακόσμηση. 700 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ. 16113.

Εικόνα 15 Θραύσμα ολόβαφου σκύφου με αλφαβητική γραφή από τον Κομμό της Κρήτης. 7^{ος} αι. π.Χ.. Κομμός, αρχαιολογική αποθήκη, 182.

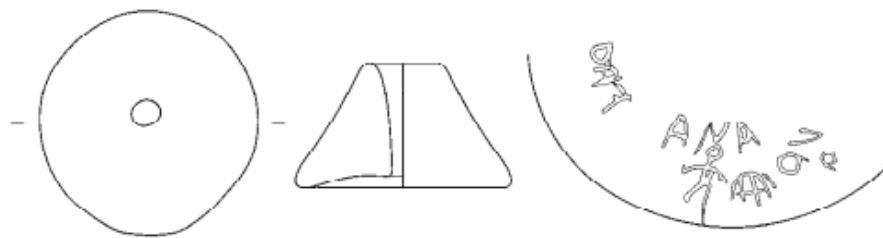
Εικόνα 16 Ολόβαφος σκύφος από τον Υμηττό 650-625 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 16092.

Εικόνα 17 Τμήμα σκύφου από τον Θερμαϊκό Κόλπο. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^ο αι. π.Χ. ΜΘ2251.

Εικόνα 18 Θραύσμα κρατήρα με γραπτή επιγραφή από τις Πιθηκούσσεις. 700 π.Χ. [ινοσμεποιεσε ←
 Naples National Archaeological Museum, 239083.

Εικόνα 19 Χάντρα ή κουμπί από την Ερέτρια με εγχάρακτη επιγραφή →? δαι ανα. ΥΓ. FK80398.

Εικόνα 20 Θραύσμα δίνου από το Ιερό της Αθηνάς στην Παλαιά Σμύρνη. 650-625 π.Χ. Izmir, Archaeological Museum.

PHOENICIAN		GREEK		
Name	ca. 900 BC	800-600 BC	Attic (400 BC)	Name
ʾālef	𐤀 𐤁 𐤂	Α Δ Α	Α	alpha
bēt	𐤃 𐤄	Β Β Β	Β	bēta
gīmel	𐤅 𐤆	Γ Γ Γ	Γ	gamma
dālet	𐤇 𐤈 𐤉	Δ Δ Δ	Δ	delta
hē	𐤊 𐤋	Ε Ε Ε	Ε	e psilon
wāw	𐤌 𐤍 𐤎	Ϝ ϝ Ϟ		(digamma)
zajin	𐤏 𐤐 𐤑	Ζ Ζ Ζ	Ζ	zēta
hēt	𐤒 𐤓 𐤔	Η Η Η	Η	ēta
ṭēt	𐤕 𐤖	Θ Θ Θ	Θ	thēta
yōd	𐤗 𐤘 𐤙	Ι Ι Ι	Ι	iōta
kaf	𐤚 𐤛 𐤜	Κ Κ Κ	Κ	kappa
lāmed	𐤝 𐤞 𐤟	Λ Λ Λ	Λ	labda
mēm	𐤠 𐤡 𐤢	Μ Μ Μ	Μ	mu
nūn	𐤣 𐤤 𐤥	Ν Ν Ν	Ν	nu
sāmek	𐤦	Ξ Ξ Ξ	Ξ	ksi
ʿayin	𐤧	Ο	Ο	o mikron
pē	𐤨 𐤩	Π Π	Π	pi
šādē	𐤪 𐤫	Μ		(san)
qōf	𐤬 𐤭 𐤮	Ϙ ϙ Ϛ		(qoppa)
rēš	𐤯 𐤰	Ρ Δ Ρ	Ρ	rhō
šin/šīn	𐤱	Σ Σ Σ	Σ	sigma
tāw	𐤲 𐤳	Τ	Τ	tau
		Υ Υ Υ	Υ	u psilon
		Φ Φ Φ	Φ	phi
		Χ Ͱ	Χ	chi
		Ψ Ψ	Ψ	psi
		Ω Ω Ω	Ω	ō mega

Εικόνα 21 Το φοινικικό και το ελληνικό αλφάβητο.

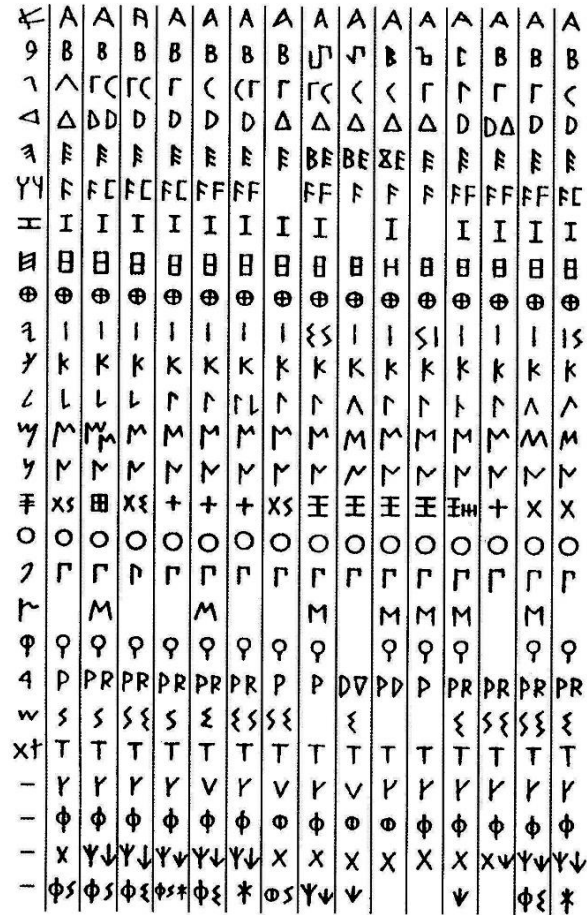

Εικόνα 22 Αγγείο από την Osteria dell' Osa στην Ιταλία, 775 π.Χ.. Museo Nazionale Romano.

Εικόνα 23 Η κατανομή των αλφαβήτων σύμφωνα με τον Kirchhoff.

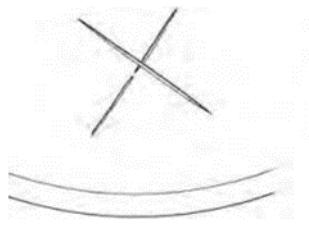

Εικόνα 24 Διαφοροποιήσεις γραμμάτων ανά περιοχές.

ήχος	μπλε	γαλάζιο	κόκκινο	πράσινο
Ph	Φ	Φ	Φ	ΠΗ
Ch	Χ	Χ	Ψ	ΚΗ
Ps	Ψ	ΦΣ	ΠΣ/ΦΣ	ΠΣ
Ks	Ξ	ΧΣ	Χ	ΚΣ

Εικόνα 25 Πίνακας με την προφορά συμφώνων σύμφωνα με τον Kirhhoff.

Εικόνα 26 Εγγάρακτο σημάδι αγγειοπλάστη.

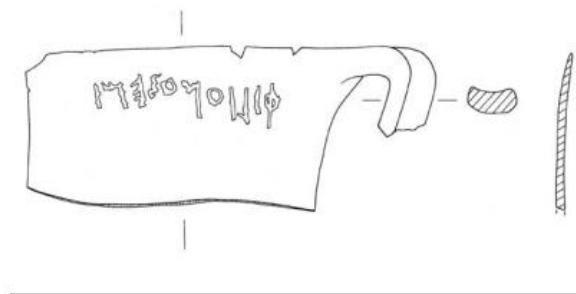
Εικόνα 27 Γραπτό σημάδι αγγειοπλάστη.

Εικόνα 28 Ο Απόλλωνας του Μαντίκλου πρώτο τέταρτο 7^{ου} αι. π.Χ. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, 03997.

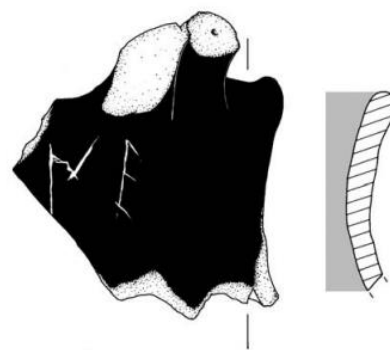
Εικόνα 29 Η επιγραφή του κυπέλλου του Νέστορα με πολλαπλά σημεία στίξης. 750-700 π.Χ.

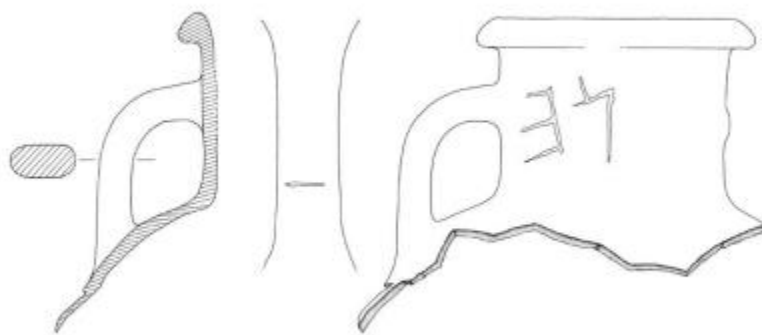
Εικόνα 30 Το αγγείο του Φιλίωνα από τη Λέσβο. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2249.

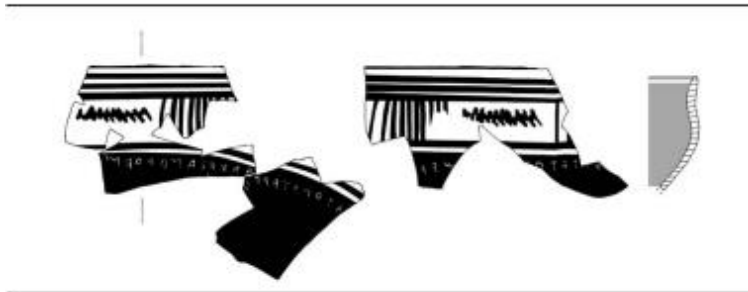
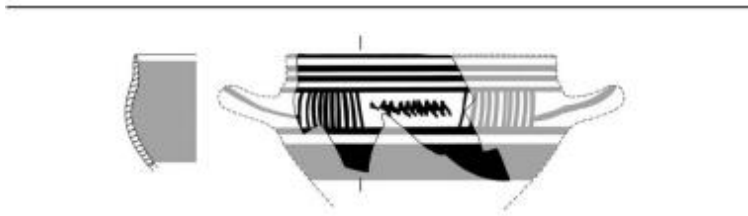
Εικόνα 31 Ο αμφορέας του Αντικύδη. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2237.

Εικόνα 32 Τμήμα λαιμού και λαβή οπισθόμητης πρόχου από τον Θερμαϊκό Κόλπο με επιγραφή ες ευθύ.
Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2482.

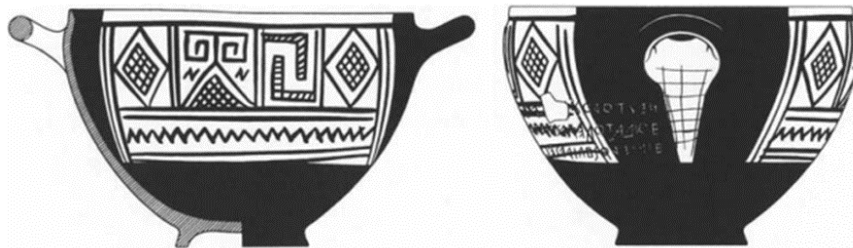
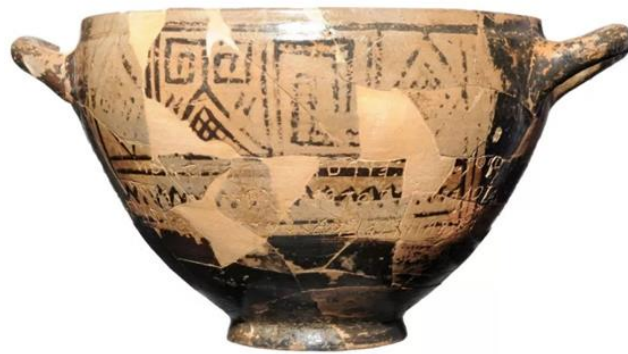
Εικόνα 33 Άνω τμήμα αμφορέα άγνωστης προέλευσης με επιγραφή επί τα λαιά. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. ΜΘ 2421.

Εικόνα 34α-β Ο σκύφος του Αλεσάνδρου. Ύστερος 8^{ος}-αρχές 7^{οο} αι. π.Χ. ΜΘ 2248.

Εικόνα 35α Η λήκυθος της Ταταιής 675-650 π.Χ. Κύμη Ιταλίας. Κύμη, Ιταλία. London, British Museum, 0613.1. β: Η επιγραφή της Ταταιής.

Εικόνα 36α-β Το κύπελλο του Νέστορα, 750-700 π.Χ. Naples National Archaeological Museum MANN 168690.

Εικόνα 37α Η οinoχόη του Διπύλου. 750-735 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ, 192.

Εικόνα 37β Η επιγραφή της οinoχόης του Διπύλου. 750-735 π.Χ.